

VERSO

Iròdòmòrèneti fòlyòirar

2024/1

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2024/I

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2024/1

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők

Bozsoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi
Tanszék vezetője (7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

ASZTALOS VERONKA ÖRSIKE	
A norvég irodalom szerepe az <i>Élet</i> című lap modernizálási programjában.....	9
RÉTFALVI P. ZSÓFIA	
„A múlt visszhangja most is suttog ott...”	
Petőfi Sándor és Madách Imre <i>Tündérialma</i>	31
BALÁZS MIHÁLY	
Horváth Iván (1948–2024)	45

TÁRSALKODÓ

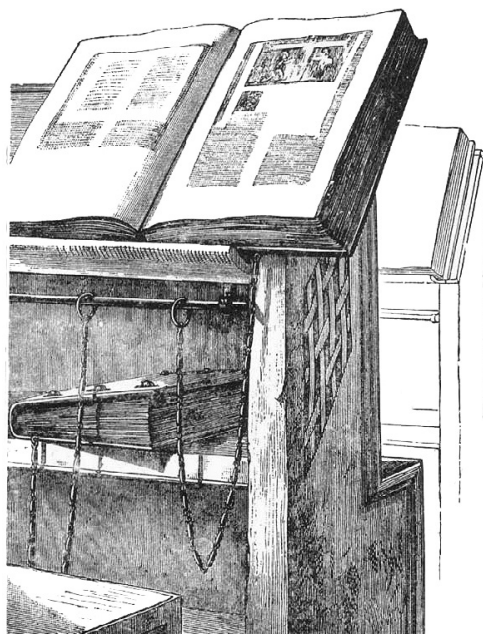
Jankovits László 60

BARTÓK ISTVÁN	
„Az Anyaszentegyházban bévött szokás szerint”	
Adalékok a magyar egyházi retorika korai történetéhez	57
ZSUPÁN EDINA	
Kisműfajok találkozása Janus Pannoniusnál	
A mese poétikai elemei a prózafordításban	65

KRITIKAI LAPOK

HORVÁTH MARGARÉTA	
„Minden írások az mi hasznunkra írtak”	
BARTÓK István, <i>„Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között</i> , Bp., Universitas, 2023 (Irodalomtudomány és Kritika).....	81
LOVAS BORBÁLA	
Egy erodált hagyaték realitása és a faggatózás jegyzőkönyve	
PAP Balázs, <i>Szemmák: Kéziratok és nyomtatványok a 16. századi magyar protestáns költészetben</i> , Bp., reciti, 2023.	89
A tanulmányok összefoglalói / Abstracts.....	95
A lapszám szerzői	99

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Asztalos Veronka Örsike

A norvég irodalom szerepe az *Élet* című lap modernizálási programjában*

Ugyan a sajtó mindig igyekezett alkalmazkodni az olvasók differenciált ízléséhez, a 19. század második felében korábban nem látott mennyiségben és változatosságban jelentek meg újabbnál újabb lapok Magyarországon. A sajtótörténeti kutatások – a korpusz mérete miatt – főleg a hosszabb életű és hatásukban jelentősebb kiadványok feltárására fókuszálnak, noha a kutatási kánonon kívül rekedt, rövid életű lapok figyelembevétele nélkül nem alkotható kellően komplex kép sem a kor sajtóviszonyairól, sem eszmei és művészi (irodalmi) áramlatairól. T. Szabó Levente a *petite revue / little periodical* jellegű időszakos lapok vizsgálatakor arra hívta fel a figyelmet, hogy a korai magyar irodalmi kapitalizmus korszakában ez a tömegsajtó működésével szemben létrejött típus lehetőséget jelentett az esztétikai és politikai lázadásra.¹ Evanghelia Stead nyomán rámutatott a rugalmatlan műfaji kategorizáció félrevezető voltára, amely elfedi ezen lapok innovációs és kísérletező szerepét.² A rövid életű *Élet: irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági folyóirat* című időszakos kiadvány kutatásában ez a szempont azért különösen jelentős, mert az *Élet* modernisége akkor válik igazán láthatóvá, ha – figyelve a korabeli olvasói elvárásokra – megvizsgáljuk azokat a vitákat, amelyeket a lap működése generált, és szem előtt tartjuk a benne közölt szövegek szélességességtől sem tartózkodó tulajdonságait.

A 19. századi *Életet* eddig kevésbé elemezték modernizációs programja felől, pedig a lap beköszöntő üzenete az „*irodalmi és művészeti, tudományos és társadalmi élet* folytonosan változó, fejlődő jelenségeinek és követeléseinek” tolmácsaként jelölte ki saját helyét.³ Kutatását megnehezítik a róla keringő félinformációk és más *Élet*

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-3-II kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A tanulmány az NKFI Alapból megvalósuló OTKA K132124 „Történetek az irodalom médiatörténetéből” kutatási projektum keretében készült. A jelen tanulmány korábbi változata az MTA Sajtótörténeti Munkabizottság műhelyén megvitatásra került – ezúton szeretném megköszönni a résztvevők hozzászólásait, megjegyzéseit.

1 T. SZABÓ Levente, *A kis folyóirat mint az irodalmi modernizmus lehetséges határa: Az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok és a globális modernizmus kezdetei*, Korunk, 2023/3, 110–117; T. SZABÓ Levente, *Irodalmi kalózok, iparlovagok, üzérek: A negatív érzelmek szerepe a magyar irodalmi kapitalizmus korai történetében*, Irodalomismeret, 2022/1, 21–45, 38.

2 EVANGHELIA STEAD, *Reconsidering 'Little' versus 'Big' Periodicals*, Journal of European Periodical Studies, 2016/2, 1–17; T. SZABÓ, *Irodalmi... i. m.*, 40.

3 A SZERKESZTŐ [KATONA LAJOS], „*Élet*”, *Élet*, 1891/1, 1–4, 4. (Kiemelés az eredetiben.) Megkülönböztetés végett az *Élet* címlapján olvasható *szerkesztő* minősítésű szerzőket a továbbiakban

című időszaki kiadványokkal való névazonossága⁴ – az általam vizsgált folyóirat 1891-es januári indulását követően öt évig működött; az első évben havonta, 1892 januárjától kéthetente, majd 1894. szeptember végétől hetente jelent meg az 1895. december 29-i számmal bezárólag.⁵ A hetilap előzetes figyelmeztetés nélkül olvadt be a *Magyar Génius* című periodikába, amit az előfizetők az utóbbi 1896. január 5-i számának – magyarázatot nélkülöző – szerkesztői megjegyzéséből tudhattak meg.⁶

Az *Életről* olyan véleményeket olvashatunk, hogy „a radikális modernség hirdetője volt a kultúra egész terén”.⁷ Ezt a kijelentést akkor fogadhatjuk el, ha a radikális modernség alatt egy teljeskörű irodalmi-társadalmi-művészeti reformot sürgető irányt értünk bizonyos keretek között. A *Nemzet* összegzése jól láttatja a lap korabeli szerepét:

„[a]z volt a hirtelensége az új szemlének, amikor még csak tervben létezett, hogy valami sajtósági irodalmi forradalmárságnak akar az öreg ágyuja lenni; meg, hogy amolyan irott »théatre libre« lesz amelyben napvilágot láthat majd minden, másutt kiadhatatlan termék, mihelyt abból az egyetlen qualificatió, a furcsaság, a különösség nem hiányzik. A ma megjelent első szám azután alaposan megczáfolta ezeket az időelőtti jóslatokat. Aminthogy rendszeresen leány szokott születni, a hol mindenki fiut vár,

főszerkesztőnek, a kiadóbizottsági és szerkesztőségi tagokat pedig szerkesztőnek fogom hívni, ha egy-egy munkatársról beszélek. Az indokolja ezt a döntést, hogy a címlapon külön feltüntették a szerkesztőket (például a második évfolyam első lapszámában Katona Lajost és Vikár Bélát), de a belső oldalon a szerkesztőségi tagokat is felsorolták – ebből pedig egyértelműnek tűnik, hogy ugyan a szerkesztést többen végezték, a felelősséget az összeállításért mégis a címlapon feltüntetett szerkesztők viselték, akik így gyakorlatilag főszerkesztői feladatkört töltek be. A lap finn vonatkozásairól lásd H. LABORC Júlia, *Egy finnugor vonatkozásokban gazdag századvégi folyóirat: az Élet = Bereczki emlékkönyv (Bereczki Gábor 60. születésnapjára)*, szerk. DOMOKOS Péter, PUSZTAY János, Bp., ELTE BTK, 1988 (Uralisztikai tanulmányok, 2), 251–256, 253. További információk a lapról: VOIT Krisztina, *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*, Bp., Argumentum, 2000, 123. Az *Életről* írt kritikákat, szövegeket lásd *A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944, I. kötet A–J*, szerk. LAKATOS Éva, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2010, 136. A folyóirat jegyzékét lásd *Az Élet repertóriuma*, szerk. GALAMBOS Ferenc, Bp., 1977.

4 Például *Élet* című lapról olvashatunk sajtótörténeti kiadványokban is, de ez a nagy hatású, 1909-ben indult, 1944-ig működő katolikus szépirodalmi és kritikai hetilapot takarja, lásd BUZINKAY Géza, *Világnézetek és folyóiratok = B. G., A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Bp., Wolters Kluwer, 2016, 304–309, 305. A korban különben több angol nyelvű lapnak is hasonló neve volt. New Yorkban 1883–1936 között működött egy *Life* című lap; ennek modernségéről lásd Céline MANSANTI, *Mainstreaming the Avant-Garde: Modernism in Life Magazine (New York, 1883–1936)*, *Journal of European Periodical Studies*, 2016/2, 113–128. Egy *Life* nevű londoni, „jól ismert angol társadalmi hetilapra” pedig éppen az *Élet* szerkesztője utalt, lásd NONQUIS, *József főhercegről*, *Élet*, 1893/24, dec. 15., 769–771, 769.

5 1. évfolyam (1891. január – november-december, 12 szám); 2. évfolyam (1892. január 31. – december 15., 22 szám); 3. évfolyam (1893. január 1. – december 15., 24 szám); 4. évfolyam (1894. január 1. – szeptember 15., 18 szám); 5. évfolyam (1894. szeptember 30. – 1895. szeptember 29., mutatószám + 52 szám); 6. évfolyam (1895. október 6. – december 29., 13 szám).

6 Szerkesztői üzenetek, *Magyar Génius*, 1896/2, jan. 5., 30.

7 SZILÁGYI Géza, *Gerő Ödön = Zsidó lexikon*, szerk. UJVÁRI Péter, Bp., 1929, 310.

ezuttal is, egy igen gondos, ügyes tartalmas szemle született, a várva-várt egetverő, geniális curiosum helyett.”⁸

Az *Élet* valóban nem tudott ezen előzetes elvárásoknak maradéktalanul megfelelni. Ez is magyarázhatja, hogy miért nem gyakorolt nagyobb hatást a korabeli irodalomra, miért nem kapott eddig különösebb figyelmet az irodalomtörténeti kutatásokban – elveszett a többi, fontosabbnak tűnő lap között.

Annyiban azonban mégis kuriózumnak tekinthető, hogy az elsők között népszerűsítette az akkoriban újnak számító nyugat-európai, főleg a Henrik Ibsen és az Émile Zola nevével fémjelzett irodalmi irányzatokat, és fontos előzménye volt a századfordulón kibontakozó társadalomtudományos kutatásoknak.⁹ A *Magyar néprajzi lexikon* retrospektív összegzése szerint az *Élet* szocialistának vallotta magát, és fórumot jelentett a klerikális, antiszemita, a női emancipációt tagadó társadalmi és tudományos irányzatok elleni küzdelem számára.¹⁰ Ez a leírás egy határozott állásfoglalású lapként rajzolja meg az *Életet*, ami rögtön felveti a kérdést, vajon a benne megjelent szövegek visszatükrözik-e ezt a leírást. E tanulmány célja, hogy az idézett kijelentések árnyalásával és kontextusba helyezésével megrajzolja azt a modernségképet, amelyet a lap kialakított önmagáról, és értelmezze azt a szerepet, amelyet a századvégi modernizáció történetében játszott. Mivel az *Életről* kialakult diskurzusban meghatározó jellemvonásként ismétlődik az északi/skandináv irodalom iránti érdeklődése, ezért a hat évfolyam vizsgálata során kiemelten figyelek a lap célkitűzései és norvég vonatkozásai szorosan összefonódó kapcsolatára.¹¹

Az *Élet* az utókor szemében és az első évfolyam hangsúlyos szerepe

Az *Élet* öt éves történetében kiemelkedő helyet foglal el az első évfolyam, amelynek Katona Lajos volt a főszerkesztője. A lapot kiadó tíztagú társaságról a napisajtó többször megjegyezte, hogy fiatal írók adják ki és szerkesztik:¹² Braun Sándor közgazdász; [Diner-]Dénes József művészettörténész, kritikus; Diósy Béla zenekritikus; Gerő Ödön író, kritikus; Herrmann Antal néprajzkutató; Jancsó Benedek tanár, történész; Kabos Ede drámaíró, szerkesztő; Lenkei Henrik költő, drámaíró; Vikár Béla műfordító, néprajzkutató.

⁸ »*Élet*«, *Nemzet*, 1891/3023, jan. 28., [3]. (Kiemelés – A. V. Ö.)

⁹ ZSIGMOND Gábor, *Élet (hetilap)* = *Magyar néprajzi lexikon*, A–E, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1977, 665–666, 665.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ Három könyvtár anyagát vizsgáltam meg. A Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban: 1891, I. kötet, 6 lapszám bekötve, borító nélkül; 1892, 22 különálló lapszám, borítóval; a Szegedi Tudománygyűjtemény Klebelsberg Kuno Könyvtárban: 1891, I. és II. kötet (bekötött lapszámok, borító nélkül); 1892, I. és II. kötet (bekötött lapszámok, borító nélkül); 1893, I. kötet (bekötött lapszámok, borító nélkül); az Országos Széchényi Könyvtárban: 1891–1895 (6 évfolyam) mikrofilmen (FM3/12826) (a 4., 5., 6. évfolyam feltáráshoz, a korábbi évfolyamok lapszámainak azonosításához nyújtott segítséget).

¹² Pl. (*Élet*), *Pesti Hirlap*, 1891/30, jan. 30., 5.

A lap alapításának részleteiről Gerő Ödön számolt be.¹³ Kései visszaemlékezésében arról írt, hogy az *Élet* az Andrássy úti Reuter-kávéház nemdohányzó fülkéjének asztaltársaságából nőtte ki magát, amely – „különös szokások” szerint szerveződő, nyitott – csoportosulásnak Kolozsvárról, a Dunántúlról, Nagyváradról és külföldről is akadtak munkatársai.¹⁴ A társaság tagjai nem beszéltek önmagukról, nem pletykálgodtak, önmagukat pedig tréfásan „Fényszék”-nek nevezték. Gerő e különös nevet a fülke „topográfiai” elhelyezkedésére utalva magyarázta – asztaluk alighanem közel helyezkedett el az árnyékszékhez.

Katona Lajos a következőképpen indokolta az *Élet* létrejöttét:

„Nemzeti önállóságunkhoz való szívós ragaszkodásunk s ez önállóság föltételeinek csorbítatlan teljességére irányult törekvésünk mellett, csak egészséges gazdasági és kulturális haladásunk menthet meg bennünket a több oldalról fenyegető elnyeletéstől. E haladás pedig csak a *szabadság* mindent tápláló levegőjében és az erősbült *nemzeti öntudat* szilárd talaján lehetséges.”¹⁵

„A szellemi világ minden terén csatára kelnek a *mindenféle irányok és szembe szállnak egymással az irodalomban és művészetben, a tudományban és társadalomban. Küzdőtért nyitunk azoknak, a kik nálunk részt akarnak venni e harcban és lehetőleg támogatni akarjuk, hogy a vállvetett küzdelemben eredményesekké tegyünk azon törekvéseket, melyek nemzetünk anyagi és szellemi életének gyarapodását mozdítják elő. Az »Élet« középpontul akar szolgálni mindama törekvéseknek, melyek a napi politika szűkebb látáskörén túl fekvő kérdések tárgyalásában is a *szabad fejlődés és a nemzeti önállóság* biztosítékainak gyarapítására irányulnak. Csoportosítani kívánja mindazon erőket, melyek a már kipróbált harcosoknak az ifjabb nemzedékkel szövetkező, egymásra kölcsönösen fejlesztőleg ható munkásságában az imént jelzett célok elérését elősegíthetik.”¹⁶*

„Az »Élet« kiváló magyar és külföldi írók közreműködésével indul meg. Az előkelő külföldi munkatársakkal egy sorban küzdve az emberiség közös ideáljainak zászlója alatt; a hazánkon kívül uralkodó vagy egymás ellen harcoló eszmeáramlatokkal egyenesen azoknak leghivatottabb tolmácsai révén ismerkedvén meg: ezzel egyszersmind egy nagy fontosságú nemzeti érdeket is vélünk szolgálni.”¹⁷

13 VIHAROS-GERŐ Ödön, *A harminc év előtt volt „Élet”*, Világ, 1923/124, jún. 5., 3–5.

14 Uo., 3.

15 A SZERKESZTŐ [KATONA], *„Élet”, i. m.*, 1. (Kiemelés az eredetiben.)

16 Uo., 4. (Kiemelés az eredetiben.)

17 Uo. (Kiemelés – A. V. Ö.)

A folyóirat célja egy olyan felület létrehozása volt, amely lehetőséget teremt a társadalomban érezhető változások értelmezésére és megvitatására, ugyanis a nemzeti önállóság eléréséhez elengedhetetlennek gondolta a fejlődést az élet minden területén. Valószínűleg a lap címét is ez a nyitottság, a mindenre kiterjedő megújulás gondolata motiválhatta. A munkatársak megszólalói pozíciója a *fiatalabb nemzedék* haladó álláspontja volt, így előszeretettel alkalmazták önmagukra a lap kontextusában a *modern*, a *fiatal*, a *változó*, a *realitást és igazságot kereső* címkéket.¹⁸ Programjuk szerint kísérletet tettek arra, hogy a legfontosabb társadalmi változást úgy irodalmi, mint politikai, művészeti, közgazdasági szövegeken keresztül tárgyalják. Lyka Károlytól például azt olvashatjuk a lapindító első számban, hogy a modernné vált társadalom hatással van a művészetre, és ezt néhány alkotó – mint például Flaubert, Balzac, Zola, Maupassant, Bourget, Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Jacobsen, Ibsen, Drachmann, Hansson, Strindberg – képes irodalmi alkotásaiban megragadni.¹⁹ Az *Élet*ben számos hasonló megjegyzés található, amelyek alapján érthető, hogy a lap működésével foglalkozó későbbi elemzésekben miért éppen e szerzők neve ismétlődik.

A szerkesztőség közvetlen kapcsolatban állt külföldi szerzőkkel, akiktől publikálatlan kéziratot kért.²⁰ Ezeket magyarra a tagok fordították le (többször jelöletlenül), hogy az olvasók különleges, aktuális, máshol nem olvasható tartalomhoz jussanak, aminek tulajdoníthatóan a közlemények végén rendre feltüntették, hogy tilos e szöveget utánnomni, fordítani. A szerzők tisztességes honorálását – kivált a külföldiekét – becsületbeli kötelességnek tartották, noha Gerő visszaemlékezése szerint a szerkesztők ingyen dolgoztak, a postára a csomagokat maguk vitték, és minden egyéb adminisztrációs ügyet is ők végeztek.²¹ Tehát az *Élet* első évfolyama a Fényszék társaság profit nélküli „projektjének” tekinthető, amelynek társadalmat javító és felemelő szándéka háttérbe szorította a belső munkatársak egyéni érdekeit.

A meglévő sajtótermékekkel szembeni lázadó jellege már a kezdetektől nyilvánult alternatív voltában, kis létszámú előfizetői számában.²² Gerő az első évfolyam esetében néhány száz előfizetőt említett, de úgy vélte, a lapot legalább tízszer annyian olvasták. Ez a feltételezés tükrözi, hogy a kiadóbizottság szerette volna, ha az *Élet*et minél többen olvassák, azt azonban nem akarta, hogy ez a célkitűzés

18 Gerő Ödön későbbi írásaiban is ezt a Nietzsche-re visszavezethető modern identitást hangoztatta. Lásd GERŐ Ödön, *Művészetről, művészekről: Tanulmányok, vázlatok, emlékezések*, Bp., Gergely R. Kiadása, [1939].

19 LYKA Károly, *Modern művészet*, *Élet*, 1891/1, 17–30.

20 Vö. GERŐ Ödön, *Magyar-Mannheimer Gusztáv = GERŐ, Művészetről...*, i. m., 223–231.

21 VIHAROS-GERŐ, *A harminc...*, i. m., 4.

22 Ez valamelyest a későbbiekben megváltozott. Egy felhívásból például megtudjuk, hogy az *Élet* kiadóhivatala 10 000 példányt vásárolt a *Blaháné Dalai: 102 legszebb magyar nóta* című kötetből, és ezt jutányos áron csakis az előfizetőinek kínálta fel abban a reményben, hogy az olvasók „bizonyára örömet és tömegesen” fognak ezzel a lehetőséggel élni. E nagy szám azt tükrözi, hogy az *Élet* az 5. évfolyamban már sokkal szélesebb olvasóközönsséggel számolt, mint az első évfolyam idején. Lásd *Élet*, 1895/27, 12.

a lapban közölt szövegek minőségromlását, leegyszerűsödését vonja maga után. Ennek következtében előfizetőit főleg tanárok, tudósok, „néhány lelkes asszony és lány”, néhány „jövőben bizakodó fiú” alkotta,²³ tehát elsősorban egy iskolázott, irodalmi és társadalmi kérdésekben otthonosan mozgó, de változást sürgető, az ország működését kritikus szemmel figyelő olvasóközönséget jelölt ki. A szerkesztőségnek nem volt azzal kapcsolatban illúziója, hogy az *Élet* erőteljes befolyást fog gyakorolni a közvéleményre, ugyanakkor Gerő elbeszélése szerint „osztályos akart lenni a differenciálódásnak és integrálódásnak abban a sajátságos egymásutánjában, amelyben a fejlődés, a kialakulás, a nemzet és nagyvilág egymáshoz való köze megnyilatkozik”.²⁴

Császár Elemér Katona Lajosról írt életrajzában úgy fogalmazott, hogy egy Andrassy úti, az ország kulturális elmaradottságán „kesergő” kávéházi társaság lapot indított. Tagjai „európai műveltségű emberek voltak, a kik jól ismerték a külföld irodalmi és közműveltségi viszonyait, *de mint a fiatalok általán*, inkább csak annak *legmodernebb jelenségeit*, főképen a *skandinávokat*, a kik a múlt század utolsó negyedében divatba jöttek”.²⁵ Értelmezése szerint az *Élet* tevékenysége egy divatirány követésével egyenlő, Katona pedig azért lett a lap főszerkesztője, mert ő volt a társaság „legműveltebb, legtágabb szemhatárú” tagja, aki a lapot 1892-ben anyagi gondok miatt hagyta ott. A pénzügyi nehézségek kialakulásához Császár szerint hozzájárult az Ibsen 1891-es budapesti látogatásakor elköltött pénz, ami miatt a lap három ezer korona deficittel zárta az első évet.²⁶

Császár tehát mentegette Katonát, amiért a „víg, mulató ifjak körébe” keveredett, noha ő „[m]ás szabású ember volt, de megtalálta náluk, a mi lelkéből hiányzott”.²⁷ Magyarázandó ballépésként kezelte Katona lapbéli tevékenységét,²⁸ s ez az *Élet* modernségével (és munkatársaival) szembeni fenntartásáról tanúskodik. Ugyan a lap irodalmi tevékenységéről viszonylag pozitívan nyilatkozott, a „fiatalokról” annál kevésbé:

„A naiv rajongók merész optimismusukban azt hitték, hogy ha a *külföld legmodernebb tudományos meggyőződéseit*, az *új filozófiát*, melyet Nietzsche hirdetett, s az *elméleti socialismust*, az *Élet* útján magyarul is megszólaltatják, ha *lefordítják kedves északi íróikat*, a *kik jóformán egyetlen olvasmányaik voltak*, Ibsent, Brandest, Hanson Olát [!], Marholm Laurát, Ardne Gaborgot [!],

23 VIHAROS-GERŐ, *A harminc...*, i. m., 4.

24 *Uo.*, 3.

25 CSÁSZÁR Elemér, *Katona Lajos*, Bp., Franklin-Társulat, 1912, 51–52. (Kiemelés – A. V. Ö.)

26 Az összeg nagyságrendjét érzékelteti, hogy az a Néprajzi Társaságnak juttatott évi támogatás tízszeresét tette ki, vö. ZSIGMOND Gábor, *Katona Lajos és az Élet köre*, Valóság, 1976/9, [74]–92, 87. Az adósságok ténylegesen hozzájárultak a kiadóbizottság lecsereléséhez, vö. VIHAROS-GERŐ, *A harminc...*, i. m., 4.

27 CSÁSZÁR, *Katona Lajos*, i. m., 51. Különben a Katona Lajosról írt szövegekben visszatérő elemmé vált a komoly filológus „kimentése” a „radikális írói társaság” köréből, lásd Gerő visszaemlékezését: VIHAROS-GERŐ, *A harminc...*, i. m., 5.

28 Hasonlóan SOLYMOSSY Sándor, *Katona Lajos*, *Ethnographia*, 1910/5, [257]–262, 259.

akkor már megindították a nagyszerű mentő eljárást és Magyarországot segítették fölemelni a művelt nyugot [!] szellemi színvonalára. Nem vették észre, hogy vállalkozásukban nincs semmi rendkívüli, semmi világrendítő, nem egyéb az, mint *a modern eszméken föllekesült fiataláságnak ismételten nyilvánuló erő kifejtése*, s maga az *Élet* egy ügyesen, élenken szerkesztett, többnyire szellemes, sőt okos cikkeket közlő folyóirat, talán nyeresége is a magyar kultúrának, de missiót nem teljesít. Egy nemzet kultúrájának emelése igen nagy szó. Bölcs államférfiak, mélyelméjű tudósok, jó iskolák s nagy anyagi jólét, ezek a föltételei, *nem pedig hevülékeny ábrándozók s egy szépirodalmi folyóirat.*²⁹

Annak ellenére, hogy Katonáról jóval az *Élet* megszűnése után írta életrajzát, kritikájában mégis felfedezhető ugyanaz a kilencvenes évekre jellemző, a cselekvést sürgető ifjakkal szemben létrejött távolságtartás,³⁰ amely tulajdonképpen mély nézetkülönbséget takar – míg Császár szerint a változás a nagy tekintélyű államférfiaktól várható, addig az *Élet* munkatársai lehetőségeikhez mérten, önszerveződő módon akarták megreformálni a kulturális életet.

Császárral ellentétben többen is a Katona-életmű szerves részének tekintették a filológus főszerkesztőségét. Zsigmond Gábor például azt is felvetette, hogy az *Élet* létrejötte lázadasként értelmezhető a merev tudományos és politikai intézményrendszerrel (különösen a Néprajzi Társasággal) szemben,³¹ s ezzel is magyarázható, hogy számos néprajzzal foglalkozó kutató a lap munkatársa lett.³² Riedl Frigyes pedig párhuzamot vont Katonának az *Ethnographiánál*, a *Philologiai Közölnyénél* és az *Életnél* betöltött vezető szerepei között. Utóbbit úgy jellemezte, hogy az „a kilenczvenes évek elején az ezer vitorlával a nagy óceánra szálló ifjú Magyarország³³ organuma volt. *Élet, élet!* – ez minden ifjúság jelszava [...] Nietzsche,

29 Császár, *Katona Lajos, i. m.*, 52–53. (Kiemelés – A. V. Ö.)

30 Noha Litván György a *Huszádik Század* munkatársairól, illetve a magyar szociológiáról értekezett, néhány szempontja az *Élet* kiadóbizottságára nézve is bizonyos mértékben érvényesnek tűnik: „Művelői szenvedélyesen hittek a gondolat, a tudomány megváltó erejében. Meggyőződésük volt, hogy minden elolvasott könyvvel, minden elsajátított újabb nyelvvel, minden megismert szociológiai iskolával és kritikailag feldolgozott társadalmi tanítással közelebb jutnak a társadalom megértéséhez és megváltoztatásához. A kettő számukra lényegében egyet jelentett: a megértés a változtatás eszköze volt, a változtatást viszont csakis a pontos, tudományos megértés alapján tartották elképzelhetőnek.” Litván György, *A szociológia első magyar műhelye* = L. Gy., *Magyar gondolat – szabad gondolat: Válogatott történeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2008, 105–136, 108.

31 Zsigmond, *Katona...*, i. m., 83.

32 Ebből a szempontból is tanulságos összevetni a lapot a *Huszádik Század* irányával, lásd Litván, *A szociológia...*, i. m.

33 Gerő felhívta a figyelmet az „ifjú Magyarország” jelszóra: „Az »ifjú Magyarország« beszédes jelszóként hatott. Megértető, néhány betűs jelény volt. Egy érdekes, izgalmas szintézisnek vegyjele. Visszhangot keltett idegen országok ifjúságának hitvallóinál is.” Vö. Viharos-Gerő, *A harminc...*, i. m., 3. Ehhez többek között hozzájárulhatott, hogy 1890-ben megjelent Georg Brandes híres művének, a *Hovedstromninger i det 19de Aarhundredes Litteratur* [Főáramlatok a 19.

Ibsen, Tolsztoj – ezek lelkesítették akkor a fiatal nemzedéket”.³⁴ Riedl érezhetően megengedőbb volt a *fiatalsgot* illetően, de a nemzedéki szolidaritás gondolata Császárhoz hasonlóan nála is megismétlődött.

Többen is utaltak arra, hogy az *Életnek* számos szempontból volt előjáró szerepe az 1890-es évek nyilvánosságában. Az Sz. E. szignójú szerző – feltételezhetően Szabó Ervin – általános jellegű, modern revünek minősítette a lapot egy 1905-ös cikkben, amely elsőként kommentálta és bírálta a magyar közélet jelenségeit „a szociális és természettudományi világnézet álláspontjáról”, és elsőként nyitott korlátlan teret „a külföld nagy tudományos, irodalmi és társadalmi mozgalmainak”.³⁵ Ortutay Gyula „a századvég kezdődő irodalmi forradalmának egyik előjelét” látta benne, amelynek a hazai viszonyokkal elégedetlen szerkesztősége a külföldi mintákat tartotta követendőnek.³⁶ Utóbbiról Németh G. Béla jegyezte meg, hogy a lapot „a skandinávok naturalisztikus, szimbolisztikus, erősen morális kihangzású, erkölcs- és társadalombíráló realizmusa iránti mély rokonszenv” jellemezte, és ő is Ibsent tartotta a szerkesztőség ideáljának.³⁷ Szerinte az *Élet* kimagaslott intellektuális teljesítményével, társadalomszemléletében pedig „progresszívebb” volt laptársainál – például a benne megjelenő szövegek túlhaladtak a Spencer-féle liberális szemléleten és a „szociális egyensúlyt biztosítani hivatott organicizmuson”, így a lap az újabb „társadalomlélektani”, „népszichológiai”, szociáldemokrata irányzatok között ingadozott, és a Pulszky Ágost-féle, de még az ezt is meghaladott liberális-radikális áramlathoz állt közel.

Dersi Tamás a kilencvenes évek „igényes folyóiratának”, az eddigieknél több figyelmet és méltatást érdemlő orgánumának tartotta többek között azért, mert az *Élet* recenziókat és fordítást jelentetett meg olyan szerzők műveiről és műveiből, mint Baudelaire, Nietzsche, Knut Hamsun és Gerhart Hauptmann; de Vajda János, Tolnai Lajos, Gyulai Pál jelentőségét is felismerte; irodalomtudományi közleményeivel pedig „úttörő szerepre” vállalkozott.³⁸ Emellett bemutatta August Be-

századi irodalomban] hatodik kötete *Det unge Tyskland* [‘Az ifjú Németország’] címmel, amely a *junges Deutschland* allúziója volt. Az új mozgalom azonban már a modern társadalom létrehozását tűzte ki célul. Lásd Zsuzsanna BJØRN ANDERSEN, *The Voice from Outside: A Study in the Reception of Georg Brandes in Hungary*, trans. Tom LUNDSKAER-NIELSEN, Jean LUNDSKAER-NIELSEN, Bp., Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1994 (Officina Hungarica, 3), 45.

34 RIEDL Frigyes, *Katona Lajos emlékezete* = R. F., *Három jellemzés: Toldy Ferencz – Greguss Ágost – Katona Lajos*, Bp., Franklin-Társulat, 1912 (Olcsó Könyvtár), 33–55, 36. (Kiemelés az eredetiben.)

35 Sz. E. [SZABÓ ERVIN], *Új folyóiratok*, Huszadik Század, 1905/1, [160]–166, 161. (Kiemelés – A. V. Ö.) A névfeloldásokban két álnévlexikon volt segítségemre: GULYÁS PÁL, *Magyar írói álnévlexikon: A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*, Bp., Akadémiai, 1956, 414; SZ. DEBRECZENI KORNÉLIA, *Magyar írói álnévlexikon: A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992, 424. Komlós Aladár egyértelműen Szabó Ervinnek tulajdonította az írást, vö. KOMLÓS ALADÁR, *Vereckétől Dévényig*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 87, 153.

36 ORTUTAY Gyula, *Katona Lajos* = O. Gy., *Írók, népek, századok*, Bp., Magvető, 1960, 269–276, 274.

37 NÉMETH G. BÉLA, *Katona Lajos = A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. SÓTÉR ISTVÁN, Bp., Akadémiai, 1965 (A magyar irodalom története, 4), 1013–1019, 1016.

38 DERSI TAMÁS, *Századvégi üzenet: Sajtótörténeti tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 151–153, 152.

bel *A nő és a szocializmus* című könyvét, rendszeresen közölt cikket és tanulmányt a szocializmus hazai kezdeteiről, az agrárszocialista mozgalmakról és az ipari munkások osztályszerkezeteiről, miközben mindenről igyekezett számot adni, ami „Európa szellemi életében új és fontosnak látszó”.³⁹ Összességében tehát egy olyan vállalkozásnak látta a lapot a heterogén polgári sajtón belül, amely a fejlődés korszerű igényeit nemzeti sajátosságokhoz kötötte, és amely a korátagnál rugalmasabban egyezettette „az esztétikai elveihez ragaszkodó következetességet és a kialakítani próbált követelményrendszerétől idegen, de vitathatatlan értékek tiszteletét”, miközben a művek értékelésekor a laphoz közelebb állókkal sem kivételezett.⁴⁰ Jelentősnek az első két évfolyamot tartotta, és noha a lap nézeteit rapszodikusnak látta, mégis elismerően írt az irodalom, a zene és a képzőművészeti élet eseményeit szemlélő kritikai rovatokról. Ugyan következtelenségnek tartotta, hogy a lapban eltérő véleményeket közlő szövegek is helyet kaptak,⁴¹ ez mégis érthető az 1891-es program szoros olvasása nyomán, hiszen a szerkesztők az elfogulatlanság jegyében egy nyitott és szabad vitafelület létrehozására törekedtek.

A közös látásmód: Brandes, Nietzsche, Ibsen

Zsigmond Gábor az *Élet* munkatársainak közös *látásmódját* hangsúlyozta írásában,⁴² amely abban az érdeklődésben is utolérhető, ahogyan a szerkesztők Georg Brandes munkásságára tekintettek. 1890 novemberében Diner-Dénes József levélben fordult a dán kritikushoz és irodalomtörténészhez, hogy „az ifjú Magyarország” nevében a „modern irodalomkritika nagymesterétől” útbaigazítást – és közölhető szöveget⁴³ – kérjen az induló *Élet* számára.⁴⁴ Brandes az 1890-es évekre nemcsak íróként és kritikusként, hanem az európai szellemi áramlatok közvetítőjeként, a szabad gondolkodás egyik képviselőjeként is népszerű volt, akinek tevékenysége sok szempontból megegyezett az *Élet* programjával.⁴⁵

Brandes az elsők között foglalkozott írásaiban Nietzsche filozófiájával,⁴⁶ s ez érthetővé teszi, hogy a munkásságát jól ismerő kiadóbizottság számára miért volt fontos mindkét szerző, miért közöltek az első évfolyamban szövegeket tőlük. Magyar nyelven egyébként – a fordító feltüntetése nélkül – itt lehetett először Friedrich

39 *Uo.*

40 *Uo.*, 247–249. Az *Élet* büszke volt nemzeti értékrendjére, például 1895-ben már felrótta az olvasóknak, hogy nem értékelték szerepét a nemzeti irányú, külföld felé is nyitott modernizációban, vö. PHILALETHES, *Őszinte panaszszó*, *Élet*, 1895/17, jan. 20., 10.

41 DERSI, *Századvégi...*, i. m., 152.

42 ZSIGMOND, *Katona...*, i. m., 76. (Kiemelés az eredetiben.)

43 A szerkesztői előszó után olvasható Brandes írása. Lásd BRANDES György [Georg BRANDES], *Lengyelország romantikus irodalmából*, ford. LENKEI Henrik, *Élet*, 1891/1, 5–16.

44 BJORN ANDERSEN, *The Voice...*, i. m., 43.

45 *Uo.*, 45.

46 ISZTRAYNÉ TEPLÁN Ágnes, „Egy ilyen jó európai és kultúrmisszionárius” *Magyarországon = Idegen költők – örök barátaink: Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben*, szerk. GÁRDOS Bálint, PÉTER Ágnes, RUTTKAY Veronika, TIMÁR Andrea, VINCE Máté, Bp., L'Harmattan, 2010, 77–91, 79.

Nietzsche-szemelvényeket olvasni.⁴⁷ Noha az utókor Katona Lajost azonosította ezen szövegek fordítójaként⁴⁸ – és ezt a feltételezést Gerő Ödön is megerősítette visszaemlékezésében⁴⁹ –, mégis figyelmet érdemel az a gyakorlat, hogy az *Életben* nem csupán a főszerkesztő látott el ilyen feladatokat.

Vikár Béla a finn Juhoni Aho szerzőnek írt levelében például arról biztosította az író, hogy az *Életben* közölt szövegei eredetiként fognak megjelenni anélkül, hogy őt (Vikárt, az akkori főszerkesztőt) fordítóként jelölnék. Kiemelte, hogy hasonlóan jártak el a svéd Ola Hansson novelláival is, amelyeket a fordító nevének elhagyásával közöltek.⁵⁰ Hansson szövegéről, a *Meddő virág* című elbeszélésről mégis tudjuk, hogy a szerkesztőség egyik tagja, Gerő Ödön fordította,⁵¹ noha ezt a tartalomjegyzékben nem, de az elbeszélés közlése végén már feltüntették. Gerő ezt a furcsa eljárást, hogy a fordítókat ritkán nevezték meg, ha az *Élet* munkatársairól volt szó, később azzal magyarázta, hogy a lap azért tagadta meg az írói hiúságot, mert „nagy, modern erőgyülemlek megszólalása”⁵² kívánt lenni. A belső munkatársak nem akarták saját nevükkel megtölteni a kiadványt, ezért vagy elhagyták a fordító nevét, vagy álneveket, monogramokat használtak.⁵³

Laczkó Sándor *Nietzsche első magyar olvasatai* című tanulmányában Katona fordítói munkássága mellett kiemelt szerepet tulajdonított Diner-Dénes Józsefnek.⁵⁴ Szerinte ő és az *Élet* együttesen voltak a „Nietzsche gondolatait nyíltan a zászlajára tűző radikálisan individualista szellemi alapállás” korai képviselői Magyarországon.⁵⁵ Az első magyar Nietzsche-sajtóvitát, Kiss Endréhez hasonlóan, Diner-Dénes és Abonyi Árpád nézeteltéréséhez kötötte⁵⁶ – pontosabban Abonyinak

47 LACZKÓ Sándor, *A magyar nyelvű Nietzsche-irodalom bibliográfiája 1872-től 1995-ig (közélet)* = *Nietzsche-tár: Szemelvények a magyar Nietzsche-irodalomból*, vál., szerk. KÓSZEGI Lajos, társszerk. KUNSZT György, LACZKÓ Sándor, Veszprém, Comitatus, 1996 (Pannon Panteon), 563–584, 563. Ebből kimaradt egy fordítás, vö. *Élet* 1891/6, 470.

48 A Császár által készített fordításlistában szerepel a nyolc szemelvény, vö. *Katona Lajos irodalmi tanulmányai II.*, szerk. CSÁSZÁR Elemér, Bp., Franklin, 1912, 392. Illetve a már idézett, 1996-os *Nietzsche-tár* is Katonát tartja a fordítónak.

49 VIHAROS-GERŐ, *A harminc...*, i. m., 3.

50 Vikár Béla levele Juhani Ahonak, Budapest, 1892. febr. 19. = „Finnország egyik leglelkesebb diplomatája itt több mint 50 éven keresztül”: *Vikár Béla levelei*, szerk., bev., jegyz. VARGA P. Ildikó, Kolozsvár, EME, 2017, 86.

51 Ola HANSSON, *Meddő virág*, ford. GERŐ Ödön, *Élet*, 1891/1, 48–54, 54; 1891/2, 118–128, 128.

52 VIHAROS-GERŐ, *A harminc...*, i. m., 5.

53 Többek között ezért jöhetett létre Gerő Ödön Vargha Ilona álneve.

54 LACZKÓ Sándor, *Nietzsche első magyar olvasatai* = L. S., *A dolog és a szó: Tanulmányok a magyar filozófiai hagyományról*, Kolozsvár–Szeged, Pro Philosophia Kiadó, 2013 (A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai, 14), 140–164. Diner-Dénes Nietzsche-képéről lásd LENGYEL Béla, *Nietzsche magyar utókor*, Bp., Minerva Társaság, 1938 (Minerva-Könyvtár, 125), 22–27. Részletes életrajzát, az *Élet*-beli munkásságát is kontextualizáló elemzést lásd KOMLÓS Aladár, *Diner-Dénes József 1857–1937 = „Jöjj el, szabadság!”: Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből II.*, szerk. SZABOLCSI Miklós, ILLÉS László, Bp., Akadémiai, 1967 (Irodalom – Szocializmus), 47–80.

55 LACZKÓ, *Nietzsche...*, i. m., 143.

56 KISS Endre, *A világnézet kora: Nietzsche abszolútumokat relativizáló hatása a századelőn*, Bp., Akadémiai, 1982, 43–44.

a *Magyar Hirlap* 1891. március 25-i számában megjelent cikkét nevezte meg katalizátorként. E kijelentés azonban, ebben a formában, nem állja meg a helyét. Noha a *Gombák a levegőben* című írásában Abonyi felhívta a figyelmet a „modernizmusok” (ibseni, tolsztoji, zolai irányzatok) által gerjesztett szellemi és irodalmi romlásra, Nietzsche nem említette (talán nem is ismerte).⁵⁷ Kritikája azokat a *fiatalokat* sújtotta, akik az említett szerzőkhöz hasonló, „modern” nézeteket terjesztettek.⁵⁸

Az *Élet* gyorsan, már az áprilisi számban reagált Abonyi cikkére. A szerző neve nélkül közzétett, tehát szerkesztőségi állásfoglalást tartalmazó *Csatangolás* című szöveg⁵⁹ kíméletlenül, pontról pontra megcáfolta a kritikát. Kifogásolta ennek túlzó, kliséket használó, nosztalgikus hangnemét, összegzőképpen pedig kiélezte a generációs szakadékot:

„Hanem uram, nekünk *fiataloknak* is megvannak a magunk eszméi, s a legelső közöttük az, hogy: *helyet az individuumnak!* Csakhogy mi nem pusztán prédikálni fogunk, mi nem pusztán *hinni* fogunk eszméinkben, hanem meg is akarjuk őket valósítani. A ki velünk akar tartani a cselekvésben, a modernnek munkájában: szívből üdvözöljük közöttünk; a sírást, jajgatást az asszonyokra és aggokra bízunk.”⁶⁰

Ekkor Abonyi csupán huszonhat éves volt – tehát a generációs érvézés egy jól bejáratott szempont, az értékrendbeli eltérésre utalt, s nem a polemizálók életkorára. A lap nyitottságát pedig bizonyítja, hogy Abonyi novellái később megjelentek a lapban,⁶¹ ami arra is jó példa, hogy a hasonló, olvasóknak szánt éles viták tulajdonképpen nem jelentettek hosszan tartó ellenségeskedést a felek között.

57 ABONYI Árpád, *Gombák a levegőben*, Magyar Hirlap, 1891/5, márc. 25. (1-ső melléklet a Magyar Hirlap 5. számához), 9–11; LENGYEL, *Nietzsche...*, i. m., 23.

58 „Ibsen, Zola, Tolsztoj és a suite lábai alól kifelé halad a föld. A pozitívizmus hova-hamarabb elveszti jogait a létezésre és visszasüllyed a parvenu helyére, a honnan fejlődött. Mi nagy közönség, a kikkel ezek a kitünő tehetséggel való zseniális emberek könnyű szerrel labdázta eddig, lassanként rájövünk arra, hogy *ha a matériának, izomnak, agyvelőnek fizikai bomlását akarjuk látni, hát azt egy harmadrangu hullakamrában is könnyű szerrel élvezhetjük; nem kell hozzá se »Kísértetek«, se »A föld«, se a »Kreutzer szonáta«.* [...] A fonál algának egyetlen ovulája elegendő arra, hogy rohamos gyorsasággal terjedjen el, – a metafizika pozitívizmusából szintén elegendő volt egy kóstoló (»Nana«), hogy a belőle kipattanó gombák rövid idő alatt a szellemi élet összes ágazataiban megrontsák az izlést, a tisztességet és a művészet igazi célját, a melynek a boncteremhez semmi köze.” ABONYI, *Gombák...*, i. m., 10–11. (Kiemelés – A. V. Ö.) Mivel az *Élet* utoljára az augusztusi számban közölt Nietzsche-szemelvényt, nem gondolom, hogy a filozófus szövegeinek publikálását a továbbiakban Abonyi írása miatt mellőzték volna. (Lásd [Friedrich] NIETZSCHE, *A Schopenhauer-féle ember. (Schopenhauer als Erzieher. 52–60.)*, *Élet*, 1891/8, 131–135.) Kétségesnek tűnik tehát Laczkó magyarázata, aki Abonyi cikkének tulajdonította Diner-Dénes lemondását Nietzsche tanainak magyar nyelvű ismertetéséről – véleményem szerint a fordítások elmaradását sokkal inkább a második évfolyamtól bekövetkezett kiadótulajdonos-csere eredményezhette; vö. LACZKÓ, *Nietzsche...*, i. m., 145, 9. lábjegyzet.

59 *Csatangolás*, *Élet*, 1891/4, ápr. 15, 338–340. Vö. LENGYEL, *Nietzsche...*, i. m., 23.

60 *Csatangolás...*, i. m., 340. Látható, hogy az *Élet* munkatársai bármennyire harcoltak a nők egyenlőségéért, kiszólásaik gyakran degradálók, sztereotípek voltak.

61 ABONYI Árpád, *Fiedler et comp*, *Élet*, 1893/19, okt. 1., [613]–617; Uő, *Pásztorleány és pásztorfiú*, *Élet*, 1893/24, dec. 15., [772]–776; Uő, *A bibliai treffer*, *Élet*, 1894/2, jan. 15., [45]–52.

Mint láttuk, a nietzschei tanok terjesztésében Diner-Dénes aktív szerepet vállalt, ami abban is megmutatkozott, hogy ő rejtőzött a Cserekye Bálint, Domokos Illés, Idem, Impresszionista nevekkel szignózott, Nietzsche filozófiáján alapuló szövegek mögött.⁶² A lap első négy évfolyamában olvasható elemzései és színikritikái előszeretettel vizsgálták az individualizmus lehetőségét skandináv irodalmi alkotásokban. A feltételezhetően Diner-Dénes Józsefnek tulajdonítható kritika összegzése szerint az *Élet* első évfolyamának kivitelezésében kevés munkatárs harcol együtt „az individualizmusért, a személyesért, az egyéniért az irodalomban”, küzdelmük a „materializmus korlátolt fölfogása ellen, a tudományban és irodalomban való rendszeresdi játék ellen, és ama nyárspolgári jólézés ellen irányul, mely szűk mederbe szorítja magát, s a mozdulatlanság nyugalmát látja a maga magasztos céljának”.⁶³ A harcias hangnem, a kívülállóság felemlegetése, az impressziók és tapasztalatok kiemelkedő szerepe mind sajátossá tették az *Életet* és a lapot szerkesztő társaságot. Utóbbi célkitűzéséről a következőképpen fogalmazott:

„[m]eg akarjuk hódítani a természetet megint a természet számára, nem elégszünk meg vele, hogy látjuk, meg is akarjuk ismerni, [...] érezni óhajtjuk legbensőbb bensőnkben is. Az individualizmus szellemétől vezérelve szakítottunk az avult szentségekkel és rémképekkel. [...] Kevesen vagyunk, nem telik belőlünk egész karaván, de előre megyünk bátran és jókedvűen a megugattatás dacára is.”⁶⁴

Aki eddig az *Élettel* foglalkozott, leginkább Katona Lajos főszerkesztőségének idejét, tehát hangsúlyosan az első évfolyamot emelte ki a lap történetéből. Ezt az időszakot – s alapvetően a másodikat is – következetesen jellemezte a lap kollektív szerkesztése és a modern művészeti irányzatok melletti kiállítás, noha a szellemi élet modernizálása mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a társadalom megreformálásának célja.

A havilapból kétheti, majd hetilappá váló kiadvány jellemzői

Az *Élet* nyitottságát mutatja, hogy a szerkesztőség olyan szövegeket is közölt, amelyek tartalmával nem értett egyet, és számos egymásnak ellentmondó vagy egymást kritizáló szövegnek is teret nyújtott. 1892-ben például négy lapszámon keresztül közölte Edmond Demolins *A szocializmus* című értekezését,⁶⁵ melyet hat lapszámon

62 FÓNAGY Béla, *Diner-Dénes József = Magyar zsidó lexikon*, szerk. UJVÁRI Péter, Bp., 1929, 202–203, 202; GULYÁS, *Magyar...*, i. m., 540.

63 D. J. [DINER-DÉNES József?], *Alltagsfrauen: Ein Stück moderner Liebephyologie*. Írta Ola Hansson – *Der Materialismus in der Litteratur*. Írta Ola Hansson, *Élet*, 1891/10, 318–319.

64 *Uo.* (Kiemelés – A. V. Ö.)

65 Edmond DEMOLINS, *A szocializmus*, *Élet*, 1892/1, jan. 31., 34–36; 1892/2, febr. 15., 73–75; 1892/2, febr. 29., 121–123; 1892/4, márc. 15., 159–163. Feltüntetett fordító nélkül. Érdekessége, hogy a szerkesztői lábjegyzet szerint a szerző úgy adta át a kéziratot az *Életnek*, hogy magyar nyelven egyidejűleg jelenjen meg a francia eredetivel, illetve az angol, olasz, spanyol, orosz, cseh, román és görög fordításokkal.

keresztül Mezőfi Vilmos *Az igazi szocializmus* című szövege cáfolt és gondolt újra.⁶⁶ A lapban több antiklerikális cikk is a szabadság (vallás- és vélemény szabadság, felekezetenküliség) lehetőségeit vizsgálta, az ötödik évfolyamtól pedig az „alattomos, képmutató elem [a katolikus papság] hatalmának, tekintélyének, befolyásának megtörésére, a társadalmi szabadság, a liberalizmus megmentésére vállalkozott [...] irodalmi úton, irodalmi eszközökkel”.⁶⁷ Fennállása alatt határozott véleményt képviselt a polgári házasság, a zsidó- és nőemancipáció, az egyre égetőbb szociális kérdések (például az ivóvíz, a béremelések) vagy a munkásügy (például a nyolcórás munkanap) kapcsán is, a katolikus sajtó élénk ellenkezése mellett.⁶⁸

Igazat kell adnunk Lengyel Bélának, aki szerint az *Élet* a „szabadgondolkodó” munkatársak szellemi tevékenységének megnyilvánulása volt, s a lap az első hazai „nem politikai értelemben vett radikalizmus” számottevő orgánuma.⁶⁹ A szerkesztők a szabadság és nyitottság szellemében nem határozták meg a lap politikai elköteleződését, de az utalások, szerkesztői üzenetek, magánvélemények és a közölt szövegek egyértelművé tették azt. Ezt a kimondatlan szemléletmódot nevesítette a *Népszava* 1891-es írása.⁷⁰ A lapban a szociáldemokrácia előhírnökét üdvözölték, és a cikk szerzője amellet érvelt, hogy ugyan ez az értelmezés még a munkatársakat is megdöbentheti, az *Élet* iránya mégis nyilvánvaló az olvasók számára. Teret nyújtott arra, hogy hasábjain többen kifejtsek eltérő véleményüket a nők oktatásának kérdéséről (mint Hampelné Pulszky Polyxéna, Dr. Hugonnai Vilma, Veres Pálné Beniczky Hermin), Varga P. Ildikó kutatásaiból pedig tudjuk, hogy az 1892-től Vikár Béla által szerkesztett lapnak kiemelkedő szerepe volt a hazai leánygimnáziumok és nőemancipációs törekvések népszerűsítésében.⁷¹ Ha innen közelítjük meg az *Életet*, akkor olyan lap áll előttünk, amely egész fennállása alatt provokatív volt, és az aktuális közéleti kérdésekben határozott szerepet vállalt.

A második évfolyamot szinte ugyanazok szerkesztették, mint az elsőt,⁷² noha néhány korábbi tag háttérbe vonult, illetve olyan új személyek is érkeztek a munkatársak körébe, mint például Kúnos Ignác orientalista, egyetemi tanár; Sármái

66 MEZŐFI Vilmos, *Az igazi szocializmus*, *Élet*, 1892/10, jún. 15., 389–394; 1892/11, jún. 30., 428–433; 1892/12, júl. 15., 457–460; 1892/13, júl. 31., 483–485; 1892/15, aug. 30., 550–553; 1892/17, szept. 30., 613–617. Mezőfi írása különnyomatban is megjelent 1893-ban, amely 1894-ig három kiadást ért meg, és 15 000 példányban adták ki. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VIII, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1902, 1207–1208. Palágyi Lajos is felvette a kesztyűt esszéjével, vö. PALÁGYI Lajos, *A szocializmusról*, *Élet*, 1892/19, okt. 31., 681–683.

67 *Élet*, 1894/mutatványszám, szeptember 30., [borító].

68 DERSI, *Századvégi...*, i. m., 307–399; illetve DERSI Tamás, *A századvég katolikus sajtója*, Bp., Akadémiai, 1973 (Irodalomtörténeti Füzetek, 81).

69 LENGYEL, *Nietzsche...*, i. m., 22.

70 ANTHROPOS, „*Élet*”, *Népszava*, 1891/16, [2–3].

71 VARGA P. Ildikó, *Vikár és a nőképzés ügye az 1890-es években*, EME, 2013/3, 176–192, 177. A leánygimnázium ügyéről lásd VIHAROS-GERŐ, *A harminc...*, i. m., 4. Vikár Béla munkásságával kapcsolatban lásd VOLLY István, *Somogyi „Kalevala” – Vikár Béla Somogyban*, Kaposvár, 1959 (Somogyi Almanach, 4.); *Vikár Béla nyomában*, szerk. LACZKÓ András, Kaposvár, Városi Tanács V. B. Műv. Oszt., 1984 (Kaposvári Kiskönyvtár, 2).

72 Lásd a második évfolyam lapszámainak borítóját.

József ügyvéd, jogtudós; Ambrozovics Dezső újságíró, műfordító. A főszerkesztői feladatokat Vikár Béla és Katona Lajos vállalta (viszont utóbbi a második évfolyam 8. számától már lemondott erről a tisztségről)⁷³, de a kiadótulajdonosok az első évfolyam adósságai miatt Vikár és Sármai József lettek.⁷⁴ Mivel a harmadik évfolyamtól a lapszámok borítójára csak az *Életben* publikáló szerzők, a főszerkesztők és a kiadótulajdonosok neve került fel, nem tudhatjuk pontosan, hogy a továbbiakban pontosan kik segítettek a lapszámok összeállításában.

Sármai az 1894. március 1-i számban adott hírt távozásáról.⁷⁵ Így lett egy személyben Vikár Béla egy éven keresztül az *Élet* főszerkesztője és kiadója az 1895. március 3-i számig. A főszerkesztői és kiadói munkálatok ekkortól Aczél Endre, Lenkei Henrik és Vikár Béla között oszlottak meg, majd a főszerkesztést Lenkei Henrik vette át a lap 1895. december 29-i utolsó számáig. Vikár Béla a hatodik évfolyamtól már a kiadóbizottságnak sem volt tagja; helyére Engel Lajos lépett.⁷⁶ Az előző főszerkesztők azonban nem távolodtak el a laptól – például Katona Lajos továbbra is publikált itt (talán éppen ezért nem írt elköszönő levelet),⁷⁷ és Vikár Béla is jelen maradt írásaival. Utóbbi háttérbe szorulását többek között a *Westöstliche Rundschau* német nyelvű lap szerkesztése és kiadási nehézségei körüli problémák eredményezhették, ami következtében már nem jutott ideje az *Élet* szerkesztésére.⁷⁸

A megjelenés gyakoriságának változása (havilapból kétheti, majd hetilap) más-más arculatot hozott magával, jóllehet a lapnak mégis megmaradt az az ismérve, hogy nem használta ki a vizuális tartalmak nyújtotta előnyöket, és kevés kivételtől eltekintve csak szöveget közölt.⁷⁹ Ennek természetesen anyagi okai is lehettek, hiszen így a szerkesztőség alacsonyban tudta tartani a lap költségeit. Az első évfolyam egyedüli díszítőeleme a tipográfiában rejülő lehetőségekben merült ki (például a betűtípus és a -méret váltakoztatása), majd a második évfolyamtól a lapszámok vinyetákkal, rovatokat jelző mintákkal, kisebb ábrákkal gazdagodtak. Borítója egyszerű volt, rendszerint csupán a nevet emelték ki, így az *Élet* hat évfolyamos történetében rendhagyónak számított a második évfolyam füzetborítóinak lapszámonként eltérő színű illusztrációja. Az eredeti alkotás valószínűleg Pap Henrik festőművészt di-

73 Vö. *Élet*, 1892/8, máj. 15., [borító].

74 Lásd AZ ÉLET SZERKESZTŐI ÉS KIADÓI, *Az ÉLET t. olvasóihoz*, *Élet*, 1892/1, jan. 31., [1]–3; VIHAROS-GERŐ, *A harminc...*, i. m., 4.

75 Lásd SÁRMAI József, *Az „Élet” t. olvasóihoz*, *Élet*, 1894/5, márc. 1., [157].

76 *Élet*, 1895/1, okt. 6., [borító].

77 KATONA Lajos, *A karácsony-ünnep történetéhez*, *Élet*, 1893/2, jan. 15., [70]–74; KATONA Lajos, *Venus tavasz-ünnep (Pervigilium Veneris)*, *Élet*, 1893/9, máj. 1., [293]–297; K. L. [KATONA Lajos?], *A Gyurkovics-lányok. Írta Herczeg Ferenc*, *Élet*, 1893/8, ápr. 15., [286]–287; KATONA Lajos, *Sulpicia*, *Élet*, 1893/11, jún. 1., [373]–376; KATONA Lajos, *Genfi levél*, *Élet*, 1893/16, aug. 15., [523]–525; KATONA Lajos, *Buddha a keresztényen szentek sorában*, *Élet*, 1893/19, okt. 1., [624]–628; 1893/20, okt. 15., [651]–655. A felsoroltak mellett valószínűsíthető, hogy be nem azonosított monogramok alatt is közölt, pl. -a -s., *Gerecze Péter: A pécsi székesegyház*, *Élet*, 1893/21, nov. 1., [700]–702.

78 VARGA P. Ildikó, *The personal is political – a személyes egyben politikai. A Westöstliche Rundschau alapításának és szerkesztésének háttéréről*, *EME*, 2014/2, 69–89, különösen: 85–87.

79 Például Vikár népies elbeszélésének részletéhez mellékeltek néhány metszetet, vö. VIKÁR Béla, *Az arany ember vagy a rongyos bankó*, *Élet*, 1893/8, ápr. 15., [264]–270.

cséri.⁸⁰ A metszeten egy favágó férfi néz szembe az olvasóval, míg a mellette hajoló, csemetét öntöző nő félrefordul – az egyszerre a halált és életet, régi és új viszonyát ábrázoló kép igazodik a második évfolyamban hangsúlyosabban előkerülő szociális kérdésekhez. A borító a hatodik évfolyam lapszámainak esetében is megváltozott: ezeken az „Alakok” rovatban tárgyalt népszerű személyek karikatúraszerű arcképei láthatók.

Az *Élet* a „legmodernebb és legolcsóbb magyar review” lapként utalt magára hirdetéseiben, amely elsőként sürgette a nők helyzetének javítását, leánygimnáziumok létrehozását, miközben szépirodalmi alkotások és minőségi fordítások mellett politikáról, társadalmi kérdésekről is írt.⁸¹ Később a már bejáratott jellemzéssel élt, amely szerint „a modern eszmék és áramlatok független szóvivője, a legszabadelvűbb és legműveltebb magyar értelmiség lapja”.⁸² A sokféle területen kompetens kiadói gárda biztosította a rovatok színességét és színvonalát, amelyet úgy összegezhethetünk, hogy a lapszámok egyharmadát mindvégig politika-, társadalom- és irodalomtudományi munkák jelentették; a második harmadát eredeti és fordított szépirodalmi alkotások tették ki (elbeszélések, versek); az utolsó harmadban pedig olyan rovatok töltődtek fel hírekkel, illetve könyvismertető, élménybeszámoló és elemző írásokkal, mint a „Szemle”, „Irodalom”, „Zene”, „Képzőművészet”, „Színház”, „Közgazdaság”.

A gyakoribb megjelenéssel ugyan az ismertetett háromtagú felosztás megmaradt, a váltakozó rovatokat azonban kevesebb és rövidebb tartalommal töltötték fel: amíg az első évfolyam egy-egy száma öt-hat ív volt, addig a kétheti megjelenéssel ez három ívre csökkent, majd hetilapként egyre. Az utolsó évfolyam meglehetősen eltért a korábbi szerkesztési gyakorlattól: például a „Szemle” csipkelődő versidézetei és az „Alakok” rovat frappáns jellemzései azt sugallják, hogy a hatodik évfolyam első lapszámától kezdve a szerkesztőség egy új, „cizelláltabb és fokozottabb ízlésű”⁸³ olvasói réteget akart meghódítani, de a lap megszűnése miatt erre már nem igazán kerülhetett sor.

Norvég irodalom az *Élet* hasábjain

Láthattuk, hogy az *Élet* kiemelt figyelmet szentelt a finn, dán, norvég, illetve svéd irodalomnak és társadalmi változásoknak; ha pedig Dénes József, Kabos Ede és Gerő Ödön itt megjelent elbeszéléseit olvassuk, egyértelművé válik az északi irodalom hatása.⁸⁴ A belső munkatársak epikus művei a naturalista és impresszionista ábrázolásmód eszköztárát használó gyakorlatról árulkodnak, amelyben lényeges

80 Pap H. aláírás olvasható a képen. A *Magyar Iparművészet* című lap számára is készített borítót; lásd *Magyar Iparművészet*, 1902/2, [borító]. Ő készített rajzokat Bartók Lajos történeti drámájának díszkiadásához is; lásd BARTÓK Lajos, *Mohács után*, ill. PAP Henrik, Bp., Athenaeum, 1898.

81 Például *Budapesti Hirlap*, 1892/356, dec. 25., 21.

82 Például *Borsszem* Jankó, 1894/23, jún. 10., 12.

83 *Előfizetési felhívás*, *Élet*, 1895/1, okt. 6., [1].

84 Például [DINER-]DÉNES József, *A szerelem iskolája*, *Élet*, 1891/6, 471–481; KABOS Ede, *Szárnyatlan madár*, *Élet*, 1891/1, 32–38; GERŐ Ödön, *Hó*, *Élet*, 1891/2, 111–116; 1891/3, 205–216. Gerő

szerepet kapott a (bonyolult) férfi–nő kapcsolatok bemutatása, és amelyben rendszeresen előtérbe került az erkölcs kérdése, a házasság intézménye, a „hazug prüdéria” vagy a női művelődés témája. Nem véletlen, hogy az *Élet* – egyéb jellemzői mellett – az északi irodalom népszerűsítőjeként szerepelt nemcsak a korabeli köztudatban, hanem – mint ahogy azt láthattuk – a róla kialakult leírásokban is.

Vikár Béla egyik 1891-es leveléből kiderül, hogy ő a dán Georg Brandes kritikust, a svéd Ola Hansson írórt és a norvég Henrik Ibsent tartotta a lap „külföldi oszlopainak”. Úgy vélte, az *Élet* a „nőügy” és a külföldi, azon belül az északi irodalom egyik legjobb közvetítője a korabeli Magyarországon.⁸⁵ Egyik 1892-ben, már főszerkesztőként írott levelében úgy nyilatkozott, hogy itt bármilyen „erős szöveg” megjelenhet, ellentétben a „régimódi” *Budapesti Szemlével*.⁸⁶ Az „erős szöveg” minősítés alatt olyan írások közlésére gondolhatott, amelyek témafelvetésükkel, emancipáló vonásukkal és esztétikai minőségükkel valami újat, polgárpukkasztót mutatnak meg. Erre kiváló példa a finn Minna Canth öt részben közölt *A szegény nép* című elbeszélése⁸⁷ „a munkásnép életéből”, amelynek fordítója feltételezhetően maga Vikár lehetett. A kíméletlenül ábrázolt nyomort, gyerekhalált, anyai örültséget megformáló mű aligha kaphatott volna olyan lapban helyet, amely nem kiközösíteni akarja olvasóját a mélyszegénység ábrázolásával. Az *Élet* e jellemvonása még akkor is figyelemre méltó, ha ez a szemlélet nem mutatkozott meg minden szövegében, mint ahogyan azt a korábban idézett, *Nemzetben* közölt cikk felrótta neki. De az északi irodalmi művek fordításai mellett olyan szövegek is megjelentek benne, mint az orosz Vszevolod Garsin elbeszélése, a román Ion Luca Caragiale novellája, az olasz Domenico Ciampoli vagy a szerb Lazar K. Lazarević művei – mind olyan írások, amelyek megfeleltek az *Élet* programjában kitűzött céloknak és világnézetnek.⁸⁸

A norvég irodalom nem csak fordítások formájában tűnt fel a lapban. Knut Hamsun 1890-es friss kötetéről, az *Éhség* című regényről már 1891-ben, az első évfolyam márciusi számában kritika jelent meg:

„Egyike a legfigyelemre méltóbb könyveknek, melyeket utóbbi időben Skandináviában írtak. Az inségnek oly felkiáltása ez, a minőt nem hallott Európa az idő óta, hogy Marx az angol munkások nyomorát raj-

a Viharos és Vargha Ilona álneveken is publikált a lapban; vö. GULYÁS, *Magyar... i. m.*, 457. Majd külön kötetben is kiadta a Vargha Ilonaként írt, ugyancsak az *Élet*ben megjelent *Férjnél* című elbeszélést; vö. VIHAROS-GERŐ Ödön, *Férjnél – A béna*, Bp., Lampel, 1904 (Magyar Könyvtár, 384).

85 Vikár Béla levele B.F. Godenhjelmnnek, Budapest, 1891 = „Finnország...”, *i. m.*, 79–80, 79.

86 Vikár Béla levele Juhani Ahonak, Budapest, 1892. febr. 19. = *Uo.*, 86.

87 CANTH Minna [Minna CANTH], *A szegény nép*, *Élet*, 1892/3, febr. 29., [124]–130; 1892/4, márc. 15., [155]–158; 1892/5, márc. 31., [201]–207; 1892/6, ápr. 15., [254]–258; 1892/7, ápr. 30., [291]–297.

88 GARSIN Vszevolod [Vszevolod GARSIN], *Vészjelző*, ford. SÁRMAI József, *Élet*, 1892/1, jan. 31., 18–23; Ion Luca CARAGIALE, *Leiba Zibal*, ford. JANCSÓ Benedek, *Élet*, 1892/18, okt. 15., 644–653; CIAMPOLI Domonkos [Domenico CIAMPOLI], *Paraszt Hamlet (elbeszélés az Abruzzokból)*, ford. ARRIVEDERCI, *Élet*, 1894/5, márc. 1., [161]–169; 1894/6, márc. 15., [209]–214; LAZAREVIC K. L. [Lazar K. LAZAREVIĆ], *Majd aranyba foglalja a népl*, ford. RAJICS Dusán, *Élet*, 1893/6, márc. 15., [208]–214.

zolta; csakhogy *ebben a műben nem anyagi munkás, hanem szellemi munkás szenved.* [...] – Egyáltalában nem volt skandináv ez a könyv. Nincs benne semmi abból a dánokat jellemző moll hangulatból, de aktuális társadalmi kérdéssel se foglalkozik, mint a norvégek szokták. *Tisztán individualis történet, mely teljesen psycho-physiologiai alapokon nyugszik.* – Nem ismerek több oly könyvet, mely ennyire kényszerít bennünket nem csak részvételre az inség iránt, hanem annak *megismerésére s megértésére* is. – S ebben az értelemben Hamsun könyve igazán *universalis jelentőségű.* Mert ha nem prédikál is emberszeretetet, ha nem dorongolja is le a kapitalizmust, mégis a legszocialisztikusabb s leghumanusabb könyv, melyet napjainak irodalma termelt.⁸⁹

A korábban már érintett Nietzsche-irány értelmében egyértelműnek tűnik az -f szignó mögött Diner-Dénes Józsefet látnunk (és ezt a keresztnév utolsó betűje is valószínűsíti). Laczkó Sándor úgy értékelte az *Életben* megjelent Nietzsche-szemelvényeket,⁹⁰ mint amelyek tükrözték a német filozófus „individualizmusát”, szakítását a régi szokásokkal, s amelyek jól használható fegyvert jelentettek az idealizmus elleni harcban.⁹¹ Az említett kritika igazolja ezt a megállapítást,⁹² a feltételezhetően Diner-Dénes gondolatait tükröző írás ugyanis azt tartotta a szöveg erősségének, hogy benne megvalósul az individualista szemléletmód, és megfelelő lélektani ábrázolás kíséretében megszületik a nemzeti korlátoktól és előítéletektől független ember.

Valószínűsíthetően Diner-Dénes a szerzője az Arne Garborg kötetéről írt könyvismertetőnek is.⁹³ Ebből megtudjuk, hogy a szerző személyesen ismerte a norvég író, és ennek a kapcsolatnak köszönhetően jelent meg eredeti írás a norvég szerzőtől az *Élet* hasábjain. Garborg az ugyancsak norvég Amalie Skram naturalista regényéről, a *Constance Ringr*ől írt elemzést, amelynek kapcsán kitért az „északi erkölcsiség-diszkusszióra” (a női és férfi szexualitást megítélő kettős mércét tematizáló korabeli diskurzusra), és kiemelte, hogy Skram anélkül képes irodalmilag több szempontból megvilágítani a házasság intézményét, hogy a műnek prédikációíze lenne.⁹⁴ Noha szokatlanak tűnhetett, hogy egy norvég szerző magyar folyóiratban közölt elemzést egy norvég regényről, az írás belesimult az *Élet* programjába, amely már a kezdetektől megkérdőjelezte a fennálló intézmények és szokások létjogosultságát, és új megoldásokat keresett a társadalmi problémák megfogalmazására – sőt, a különböző nemzeti irodalmi alkotásokban éppen azt tartotta kiemelendőnek, hogy ezek általános emberi vonásokat, érzéseket ábrázolnak. A téma megosztó jellege magyarázhatja, hogy ezt a szöveget miért érte kritika az *Élet* tevékenységét

89 -f [DINER-DÉNES József?], *Knud Hamsun: Éhség, Élet*, 1891/3, 243–244.

90 Részletek több írásból is, mint: *A vidám tudomány; Emberi, nagyon is emberi; Így szóla Zarathustra; Schopenhauer mint nevelő; Wagner Richard Bayreuthban.*

91 LACZKÓ, *Nietzsche...*, i. m., 144.

92 Kiss Endre külön is foglalkozott Diner-Dénes *Élet*-beli munkásságával, Nietzschével kapcsolatos írásaival; lásd KISS, *A világnézet...*, i. m., 38–49.

93 -s-f. [DINER-DÉNES József?], *Arne Garborg Mamájánál*, *Élet*, 1891/4, 350–351.

94 GARBORG Arne [ARNE GARBORG], *A házasság problémája*, *Élet*, 1891/3, 228–235.

különbösen érdeklődéssel követő *Pesti Napló*-ban. A cikk szerint „[a] regény, *meséjéből ítélve, nagyon visszatetsző* és róla ily terjedelmes kritikát közölni *magyar folyóiratban fölösleges*. Egyáltalán jó lesz a harmadrangu idegen írók kultuszával fölhagyni.”⁹⁵ A szerző tehát nem az emberi élet viszontagságainak történetét, hanem egy idegen kultúra idegen jelenségét olvasta ki az adott szövegből.

Az *Életet* szerkesztő társaság számára meghatározó eseménynek számított Ibsen 1891-es budapesti látogatása, amely a skandináv irodalom elfogadtatásának harcában is sorsdöntőnek bizonyult.⁹⁶ Gerő Ödön feltűnően részletes beszámolóban tájékoztatta az olvasókat a norvég szerző magyar fővárosban töltött napjairól, majd megjegyezte, hogy a lapot és a munkatársakat ért támadások – mint az ibsenista megbélyegzés – csupán addig szüntek meg a folyóirat tagjai ellen, míg a népszerű író a fővárosban tartózkodott.⁹⁷ Ibsen nem várt meleg vendégszeretetben részesült:

„Álom volt-e vagy valóság, hogy Ibsen, az »eretnek« Ibsen hamarosan, rohamosan szabad utat nyitott nálunk a modernségnek? – Hát bizony még az nap meggyőződünk róla [miután Ibsen elhagyta Budapestet], hogy álmom volt, mert az nap már megkezdődtek a régi támadások, meggyőződésükhöz hű ellenfeleink lojális nyílt támadásai és titkos irigyeink alattomos cselvetései. De hiszen küzdelem a hivatásunk.”⁹⁸

Noha a magyar sajtó a továbbiakban Ibsent elfogadott, sőt szeretett íróként kezelte, a *modern* irány bizonyos típusaihoz továbbra is kritikusan viszonyult.

A norvég szerzők közül kétségkívül Ibsenről⁹⁹ és Ibsentől lehet a legtöbbet olvasni az *Élet* hasábjain, noha Arne Garborg és Knut Hamsun mellett Alexander Kielland¹⁰⁰ és Bjørnstjerne Bjørnson¹⁰¹ neve is megjelent. A munkatársak szemlézték Ibsen frissen megjelent műveit, így Hugo Ganz éles hangvétellű, kétoldalas kritikája már az első évfolyam második számában olvasható volt az 1890-ben kiadott

95 P. M. [PALÁGYI Menyhért], *Élet*, *Pesti Napló*, 1891/82, márc. 24., [2–3] (Kiemelés – A. V. Ö.); GULYÁS, *Magyar...*, i. m., 354, [609].

96 Vö. ASZTALOS Veronka Örsike, *Egy sokk megszelídítése (Ibsen korai magyar recepciója)*, *Irodalomismeret*, 2019/2, 74–96.

97 VIHAROS [GERŐ Ödön], *Ibsen Henrik Magyarországon*, *Élet*, 1891/5, 398–416.

98 *Uo.*, 410.

99 Például a lap egy *Nóra*-folytatást is közölt; lásd Walter BESANT, *Nóra leánya*, ford. DOLNAI Tibor, *Élet*, 1893/4, febr. 15., [133]–138; 1893/5, márc. 1., [171]–176. Emellett *Nóra*-utánzatnak értékelte az *Élet* kritikusa (érvelését, írásmódját, Ola Hanssonra tett utalását és gyakori szinikritikáit tekintve feltehetően Diner-Dénes József) Sudermann *Otthon* című darabját; vö. *Nemzeti színház (Otthon: Sudermann; Könyves Kálmán Jókai Mórtól; 231-ik cikk, Paul Ferrier bohózata)*, *Élet*, 1894/10, máj. 15., [387]–390, 387.

100 PAULUS, *Stavanger pópája*, *Élet*, 1893/2, jan. 15., [65]–69. Az *Élet*-ben egy Kielland-novellára utaló elbeszélés is megjelent; lásd WINTERHJELM Keresztély [Kristian WINTERHJELM], „*Hervadt levelek*”, ford. FARAGÓ Henrik, *Élet*, 1895/45, aug. 4., 2–4.

101 Vö. SENEX, *Drachman Holger: Tengeri és tengerparti történetek. Fordította dr. Baján Miksa*, *Élet*, 1893/2, jan. 15., 78–79. A németek Ibsen-gyűlöletéhez lásd SEBESTYÉN Károly, *A realizmus Németországban*, *Élet*, 1893/6, márc. 15., [215]–218.

Hedda Gabler drámáról,¹⁰² de a lap *A kis Eyolf* bécsi előadásáról is közölt beszámolót.¹⁰³ Diósy Béla zeneesztétikai írásában azáltal elevenítette meg Ibsen költészetének kvalitásait, hogy a *Peer Gynt* – akkor magyarul még nem olvasható – szövegét és az Edvard Grieg által szerzett zenét hasonlította össze.¹⁰⁴ Gerő Ödön *Csatavonalban* című elbeszélésében a főszereplő Sándor pedig megtanítja – „a még tudatlan” – Tildának, hogy „[a]z öreg Ibsen a magában álló embert mondja legerősebbnek, s ez a mondat, akárhogy ellenkezik is a szeretet tanával, a legszentebb evangélium”.¹⁰⁵ Majd arra buzdítja a fiatal nőt *A nép ellensége* című Ibsen-darabból kölcsönzött záromondattal, hogy ne féljen az egyedüllettől, az idegentől, hanem merjen önállóan cselekedni és önmagáért élni.

Látható tehát, hogy az Ibsen-művek és azok emberképe erőteljesen foglalkoztatták az *Élet* munkatársait. Így az sem tűnik meglepőnek, hogy a Nemzeti Színház 1891. szeptember 27-én bemutatott *A népgyűlölő* című darabját az *Élet* egyik meghatározó alakja, Vikár Béla fordította.¹⁰⁶ Ugyan a dráma szövege kötetben csak 1898-ban jelent meg,¹⁰⁷ az *Élet* olvasói renghagyó módon már 1892-ben kezükbe vehették a folytatásokban közölt művet.¹⁰⁸

A darab kevés előadást élt meg a Nemzeti Színházban.¹⁰⁹ Az 1892-es közlés azonban arra utal, hogy a szerkesztők fontosnak tartották a dráma megismertetését az olvasóközönsséggel, s nem bátortalanította el őket (például a fordító-szerkesztő Vikárt) ennek színházi bukása. A bemutató után Diner-Dénes József válaszokat keresett arra, hogy vajon mi okozhatta a közönség intenzív érdeklődéséhez képest az előadás aránytalan sikertelenségét.¹¹⁰ Bírálataiban az a nietschei filozófia felőli megközelítés olvasható, ahogyan ő – más skandináv szövegekhez hasonlóan – az Ibsen-drámákat értelmezte.¹¹¹ A kudarcos fogadtatás okait a következőképpen foglalta össze: a kritikusok nem érezték a nagy filozófiai forradalom, az individualizmus üzenetét; a közönség és a sajtó nem értette a demokrácia szatírját; a főszerepet játszó Ujházi nem értette meg, és ezáltal elrontotta játékában a Nietzsche-féle nevető embert, ennek következtében pedig nevetségessé tette Stockmann doktor karakterét. Szerinte az Ibsen-darabok nem értelmezhetők a megszokott viszonyítási pontok szerint, az alakok új típusú előadási módot igényelnek a színészek részé-

102 GANZ Hugó [HUGO GANZ], *Hedda Gabler*, *Élet*, 1891/2, 161–163.

103 FLANEUR, *Bécsi levél*, *Élet*, 1895/24, márc. 10., 7–8.

104 DIÓSY Béla, *Kifejezés a zenében*, *Élet*, 1891/7, 26–30.

105 VARGHA Ilona [GERŐ ÖDÖN], *Csatavonalban*, *Élet*, 1891/8, 95–105.

106 *A Nemzeti Színház műsorlexikona: 1837-től 1941-ig*, összeáll. HAJDU Algernon László, bev. HARASZTI Emil, Bp., 1944, 73.

107 *Vikár Béla-bibliográfia*, szerk. TERBÓCS Attila, Bp., 1999 (Budapesti Finnugor Füzetek, 13), 44.

108 *Szerkesztői üzenetek*, *Élet*, 1892/17, szept. 30., 639.

109 1891-ben előadták még október 2-án; vö. HAJDU, *A Nemzeti...*, i. m., 73; illetve a Várszínházban október 22-én; vö. *Uo.*, 150.

110 [DINER-]DÉNES József, *Nemzeti színház*, *Élet*, 1891/11, 395–402, 397–398. (Kiemelés – A. V. Ö.)

111 Korábban már kitért Ibsennek erre a művére, lásd CSEREKLYE Bálint [DINER-DÉNES József], *Az antik művészet és a modernség*, *Élet*, 1891/5, 388–396, 392.

ről, és a magyar közönségből alapvetően hiányzik az a tudás – legyen szó nézőkről, sajtóról, kritikusokról –, amely által megérthető a modern ember többarcúsága, a modern irodalmi alkotások rétegzettsége. Utóbbin talán azért akartak segíteni, hogy teljességében közlik a dráma szövegét – e feltételezés arra a tényre is magyarázatot ad, hogy az *Életben* miért *A népgyűlölő* az első folytatásokban közölt dráma.¹¹²

Összefoglalás

Litván György szerint a századvégre egyértelművé vált a korábbi liberális nacionalista gondolkodás tarthatatlansága, amire nemzeti szempontból kétféle választ lehetett adni. Az egyik megoldás a változás tudomásulvételében, a nemzeti élet modernizálásában és kiteljesítésében, míg a másik az új törekvések „nemzetből” való mesterséges kirekesztésében, elfojtásában vagy legalább visszaszorításában mutatkozott meg.¹¹³ Az *Élet* az első utat érvényesítette fennállása idején, ami azért számít kivételesnek, mert Litván szerint „[a]z uralkodó osztály valamennyi politikai pártja és csaknem minden ideológiai képviselője az utóbbit választotta”.¹¹⁴ Tehát a lap már a kilencvenes években megpróbálkozott modernségével a *szabad gondolat* és a *magyar gondolat* ötvözésére, hiszen munkatársai korán felismerték, hogy „a magyar sorsproblémákat csakis az »általános emberi eszmék« felől lehet megérteni és megoldani”.¹¹⁵

Noha az *Élet* önmagát modernnek és provokatívnak ábrázolta (pozitív értelemben, a kulturális színvonal emelkedésének érdekében), az őt ért kritikák hasonló megállapításai e minősítéseket pejoratív értelemben ragasztották rá „idegen”, „nyugatos” és „anarchista” jelentésben. A külföldi írókkal fenntartott kapcsolat ellenére a lapban mégis az eredeti, magyar szerzőktől származó szövegek domináltak, tehát félrevezető lehet csupán fordítások gyűjteményeként tekinteni rá. Ugyan nem nevezte magát szocialistának, feministának vagy antiklerikálisnak, a hasábjain közölt szövegek meghatározó része szót emelt az egyenlőség, a szabadság, a befogadás és a fejlődés szükségessége mellett. A közölt írások – az 1891-es programszövegnek megfelelően – szóvá tették a nemzeti kisebbségek helyzetének tarthatatlan voltát, valamint az így keletkező veszélyeket, az egyházi befolyás káros hatását; a munkatársak pedig azért szerették volna elérni a modern Magyarország állampolgárainak szellemi nevelését, hogy közvetítik és alkalmazzák a külföldön tapasztalt és bevált mintákat. Tehát a nemzeti ügy szolgálata ugyanúgy megkérdőjelezhetetlen kiindulópontot jelentett a szerkesztőségnek, mint a lapot bírálók számára. Az *Élet*

112 IBSEN Henrik [Henrik IBSEN], *A népgyűlölő*, ford. VIKÁR Béla, *Élet*, 1892/14, aug. 15., 516–525; 1892/16, szept. 15., 586–593; 1892/17, szept. 30., 620–628; 1892/18, okt. 15., 661–667; 1892/19, okt. 31., 700–704; 1892/20, nov. 15., 741–749; 1892/22, dec. 15., 817–820. Tegyük hozzá, hogy a főszerkesztő Vikárnak a szöveg folytatásos közlése megkönnyíthette lapszerkesztési munkáját. A dráma közlését megemlítette H. LABORC, *Egy finnugor...*, i. m., 253.

113 LITVÁN György, „Magyar gondolat – szabad gondolat”: *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon* = LITVÁN, *Magyar gondolat...*, i. m., 15–104, 18–19.

114 *Uo.*, 19.

115 *Uo.*, 24.

tartalmával és irányával szembeni becsmérő értelmezések nem is ezt a szempontot kifogásolták – kritizálói inkább másképpen, más eszközökkel szeretnék volna elérni a fejlődést.

Gerő Ödön úgy fogalmazott Ibsen látogatásakor, hogy „folyóiratunk az egyetlen lap Magyarországon, mely fenntartás nélkül küzd az ibseni eszmék terjesztéséért”.¹¹⁶ Kijelentése helytálló, hiszen az 1890-es évek elején ilyen mértékben valóban csak az *Élet* tűzte ki célul a norvég szerző követését. Ugyanakkor figyelemre méltó az Ibsenről szóló írások kontextusa: Nietzsche filozófiája, a társadalmilag elnyomott rétegek emancipációja, a haladásra, az impresszionista-naturalista-realista irodalmi művek olvasására való buzdítás, a szocialisztikus irányok. Ugyan Ibsen, a norvég irodalom egy-egy alkotása vagy szerzője utalásszerűen főként az első két évfolyamban merült fel, szellemiségük a további évfolyamokban is érezhető. A lap valóban terjesztette az „északi/skandináv (irodalmi, társadalmi, filozófiai) eszméket”, ám a megjelent írások arról tanúskodnak, hogy esetében olyan komplex modernség megismertetéséről és honosítási szándékáról beszélhetünk, amely minden oldalról sürgette a reformot, az „új világhoz” való alkalmazkodást. A szövegek lineáris olvasata olyan rétegzett szellemi közeget rajzol ki, amely az 1890-es évek egyik fontos médiumává teszi a lapot, és a valóban méltatlanul elfeledett Fényszék társaságot.

116 VIHAROS [GERŐ], *Ibsen...*, i. m., 400.

Rétfalvi P. Zsófia

„A múlt visszhangja most is suttog ott...”

Petőfi Sándor és Madách Imre *Tündérálma*

Petőfi és Madách

Petőfi Sándor és Madách Imre életművének közös vonásai, párhuzamai kevésbé állnak az irodalomtörténeti vizsgálódások homlokterében. A két költővel együttesen foglalkozó, összehasonlító szakirodalmi munkák mennyisége elenyésző. A deskriptív vizsgálatok helyett elsősorban olyan alkalmi szövegek születtek, amelyek az ünnepi megnyilatkozás jegyeit viselik magukon. Az ilyen jellegű szövegek általában a közös születési évforduló, és így a megemlékezési rítus termékei, melyek – Paul Connerton megfogalmazása szerint¹ – repetitívek, és automatikusan megerősítik a múlttal való folytonosságot. A kultikus szövegek ebben az esetben a két költő kulturális emlékezetben megképződött helyének megerősítésére szolgálnak. Ez az attitűd kevésbé ösztönzi az olyan értelmezéseket, amelyek a poétikai hatások vizsgálatára koncentrálnak.

Petőfi és Madách összevetésének történeti kezdőpontját Arany Jánosnál találjuk. Tompa Mihálynak szóló 1861. augusztus 25-i levelében *Az ember tragédiájának* szerzőjéről írja:

„valahára födöztem fel egy igazi talentumot. [...] Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól. De talán még ezen segíthetni: a mű igen figyelemre méltó. Írója egy fiatal képviselő, nevét majd megtudod, ha elhatározza magát költeménye kiadására s neve nyilvánossá tételére. Mily jól esik ez örökös majmolás után egy kevés eredeti hang!” [Kiemelés az eredetiben].²

Arany beszédmódjában a felfedezés gesztusa dominál. Értelmezésében valójában nem a költők hasonlóságát, hanem a különbségét hangsúlyozza, hiszen a *Tragédia* szerzője „önálló irányt mutat”, nem függ a korábbi meghatározó „mérctől”, Petőfitől, nem epigonként nyilatkozik meg, a két szerző hasonlósága eredetiségükben rejlik.

¹ Paul CONNERTON, *Megemlékezési szertartások*, ford. NAGY László = *Politikai antropológia*, szerk. ZENTAI Violetta, Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 1997 (Szemeszter), 64–80, 66.

² ARANY János – TOMPA Mihálynak, Pest aug. 25^{én} 1861. = ARANY János *Összes művei* XVII.: ARANY János *Levelezése 3 (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2004, 572–575; különösen 574–575.

Később Gyulai Pál Madách összes költői műveinek kiadásához írt előszavában olyan szerzőket sorakoztat fel, akik hatással voltak Madáchnak a *Tragédiát* megelőző alkotásaira. Vörösmarty, Garay, Arany és Tompa mellett Petőfit is kiemeli, akinek hatása elsősorban a *Vadrózsák*-ciklus darabjain érezhető.³ Az előszó gyanánt írt szövegben Gyulai azonban érthető módon e hatás mélyebb tárgyalására nem vállalkozik.

A későbbiekben – néhány kivételtől eltekintve⁴ – a közös születési évforduló apropóján merült fel a két költő együttes vizsgálata. Kristóf György 1923-as könyvében Madáchhoz és Petőfihez kapcsolódó tanulmányait gyűjtötte össze.⁵ Állítása szerint a magyar irodalomban ők emelkedtek „a filozófiai szemlélődés legmagasabb fokára”,⁶ és ők voltak az egyetlenek, akik megragadták az emberiség „sorsának végső gyökérszáleit”.⁷ Összehasonlítása alapját nem poétikai megfontolás képezi, az idézett versrészletek csak illusztratív funkcióval bírnak. Szellemtörténeti alapállása révén a két költő „világszemléletét” igyekszik megragadni az életrajzuk és a műveik vonatkozásában. Kevésbé érzékelhető azonban valódi ütköztetés, jobbra elszigetelten tárgyalja az alkotókat.

Martinkó András a 150. évfordulóhoz kapcsolódó tanulmányában szintén elválasztva tárgyalja Petőfit és Madáchot.⁸ Emelkedett hangulatú ünnepi írásában abból indul ki, hogy hamarosan eljön a „világkultúra”, amelyben nem minden szépíró művének marad hely, ezért fontos néhány alkotó mellett állást foglalni. Irodalomfelfogásában, úgy tűnik – Takáts József kifejezésével – olyan kollektív individuumokat⁹ szerepeltet (mint világirodalom, világkultúra), amelyek önálló cselekvők, az

3 „A költemények tartalmából vagy hangjából könnyen hozzávetetheti, hogy mily időben irattak. Némelyekben ifjúkori benyomásait rajzolja, másokban családélete boldogságát, most fogsága szenvedéseit zengi, majd hazafiúi fájdalomt és reményeit. Az irodalmi hatásokat is érezhetni rajtok. Némelyekben legalább a versformát és a hangot illetőleg, Vörösmarty és Garay hatása érzik, másokon, mint például a *Vadrózsák*on a Petőfié, a festő s egy pár elbeszélő költeményen az Arany és Tompáé.” – GYULAI PÁL, *Előszó* = MADÁCH Imre *Összes művei*, kiad. GYULAI PÁL, Bp., Athenaeum, 1894, III–X., V.

4 Kivételként tekinthetünk az Athenaeum Kiadó fennállásának 50. évfordulójára készült kiadványra, amelyben Szabó László a legnagyobb bevételű kiadásokat szemlélve foglalkozik tanulmányában Madách és Petőfi kötetivel. (DR. SZABÓ LÁSZLÓ, *Petőfi, Madách, Jókai, Arany és az Athenaeum* = Sz. L., *Athenaeum: Ötven év egy irodalmi és nyomdai társulat életéből: 1868–1918*, Bp., Athenaeum, 1918, 45–54.) Emellett Létay Vera színházkritikájában a két költő a korszakban kevésbé tárgyalt műveinek, a *Mózesnek és a Tigris és hiénának* a színpadi bemutatóit elemzi. (LÉTAY VERA, *Kettős per-újraképzés*, Élet és Irodalom, 1967. nov. 11., 9.); Kiemelendő még Váradi Sternberg János írása, amely a cári Oroszország cenzori jelentéseit vizsgálja Petőfi *Az apostol* című műve és Madách *Tragédiája* kapcsán. (VÁRADI STERNBERG JÁNOS, *Petőfi „Az apostol” és Madách „Az ember tragédiája” a cári cenzori jelentések tükrében*, *Filológiai Közöny*, 1961/3–4, 408–410.)

5 DR. KRISTÓF György, *Petőfi és Madách: Tanulmányok*, Kolozsvár, Minerva, 1923. (Későbbi kiadása: KRISTÓF György, *Kritikai szempontok a magyar irodalomtörténetben*, kiad. GAAL György, Kolozsvár, Kriterion, 2013.)

6 KRISTÓF György, *Petőfi és Madách világszemlélete* = *Kritikai szempontok...*, i. m., 54–91, 63.

7 Uo.

8 MARTINKÓ András, *Két magyar író az örök jelenben* = M. A., *Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 288–327.

9 TAKÁTS József, *Megfigyelt megfigyelők* = T. J., *Ismerős idegen terep*, Bp., Kijarat, 2007, 92–114., 97.

idők során pedig szelektálnak és redukálnak a művek között.¹⁰ Amellett érvel, hogy Petőfi és Madách igenis világirodalmi színvonalú költők, és – a nagyfokú szelektálás dacára – a jövőben is helyük kell, hogy legyen a legfontosabb szerzők között. Az évforduló legfőbb célját ennek tudatosításában és elfogadtatásában látja.¹¹ Petőfi világirodalmi státuszát azzal indokolja, hogy ő képes volt a saját kora kérdéseire aktuális választ adni, és „minden kor emberiségének korszerűen egyetemes mondanivalóját is mondta”,¹² valamint ezt minden olvasója számára hozzáférhetően fogalmazta meg. Madách esetében csak *Az ember tragédiáját* tekinti világirodalmi szempontból relevánsnak az életműből. Azért ítéli igazán megtartásra érdemesnek, mert szerinte Madách a „modern-felvilágosult” ember létélményének és tragédiájának egyik legkiválóbb összegzője, aki mindezt művészi élménnyé tudta alakítani.¹³

Szintén a 150. évforduló alkalmából született a Horváth Károly szerkesztette *Madách-tanulmányok* kötet, melyben Melczer Tibor Madách *Mózes* című művének előzményeit vizsgálta Kölcsey és Petőfi költészetében.¹⁴ Rövid írásában a fő elemzési szempontot a szabadságesszme reformkori alakváltozásai jelentik. Petőfi költészetében a *Mózes* előzményét elsősorban *Az apostol* eszméiben éri tetten, ez azonban megmarad az eszmék közötti hasonlóság szintjén, mivel nincs filológiai nyoma annak, hogy Madách ismerte volna a művet – annak 1850-es megcsonkított kiadását elkobozták, és csak később, már a *Mózes* elkészülte után adták ki.¹⁵

Kerényi Ferenc *Petőfi és Madách* című írása születésük 175. évfordulóján hangzott el a csesztvei Madách-napon.¹⁶ A korábbiaktól eltérően Kerényi tárgyalja Madách Petőfi-olvasásának nyomait, részletesen kifejti, hogy mely költeményeiben érzékelhető Petőfi nyelvi, szemléleti inspirációja. Kiemeli a *Petőfi sírján* című verset, amely Petőfi munkásságának és költői hangjának mély ismeretét mutatja, valamint Gyulai Pálhoz hasonlóan ő is említi a *Vadrózsák* dalciklust, mely Petőfi hatásáról tanúskodik.¹⁷ Eszmetörténeti hatásokra irányuló vizsgálatában – Melczer Tibor korábbi elemzéséhez hasonlóan – a két költő szabadságesszméjét, népszemléletét és társadalmi célképzetét tekinti hasonlóknak. Értelmezése szerint Madách radikalizálódásában hasonló beszédmód érvényesül, mint Petőfinél, ami Madách 1849 utáni munkásságában is megmarad.¹⁸ Összességében a poétikai értelmezés helyett ebben az esetben is fontosabb az a koreszme, amely kettőjük munkásságára hatással volt, valamint a közös nemzedéki

10 MARTINKÓ, *i. m.*, 288–289.

11 *Uo.*, 292.

12 *Uo.*, 295.

13 *Uo.*, 313–314.

14 MELCZER Tibor, *Madách Mózesének előzményei Kölcseynél és Petőfinél = Madách-tanulmányok*, szerk. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1978, 215–223. (Bár a kötet csak a 155. évfordulóra jelent meg, az anyagát képező konferenciát 1973-ban tartották.)

15 *Uo.*, 220.

16 KERÉNYI Ferenc, *Petőfi és Madách* [1998. október 3.] = K. F., *Vörösmarty – Petőfi – Madách: Tanulmányok*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, GYURGYÁK János, SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2022, 201–210.

17 *Uo.*, 202.

18 *Uo.*, 204.

élmény, amely Kerényi szerint nemcsak az 1848-hoz kötődő tapasztalatokban nyilvánul meg, hanem Hegel történelemfilozófiájának ismeretében is.¹⁹

Úgy tűnik tehát, hogy a Petőfire és Madáchra irányuló összevetések többnyire valamilyen eseményjellegű mutatnak. Hasonlóságukat a közös születési évforduló kapcsán született alkalmi írások és beszédek emelik ki, amelyek – rítusszerűségük miatt – a deskriptív vizsgálat helyett arra törekedtek, hogy megerősítsék a két költő együttes helyét a hazai és a világirodalomban. Épp ezért sokáig olyan alapvető egyezések is elkerülték az értelmezők figyelmét, mint hogy Petőfinek és Madáchnak is van *Tündéralom* című műve.²⁰ Írásomban a két *Tündéralom*, a költemény és a drámatörredék együttes értelmezésén keresztül igyekszem rámutatni Madách értelmező, újrairó törekvéseire, amellyel esztétikai nézeteinek és romantikaképének sajátosságait is feltérképezhetjük.

Madách esztétikai nézetei és romantikafelfogása

Madách Imre esztétikai nézetei az értekezéseiből körvonalazhatók. *Művészeti értekezés* című írása 1842-ben a Kisfaludy Társaság pályázatára íródott, ám hosszú ideig csak töredékeiben volt ismert, mígnem 1972-ben Solt Andor felfedezte a pályamunkák között a teljes szöveget és kiegészítve közölte.²¹ Horváth Károly – már a teljes írás ismeretében – azt vizsgálta, hogy Madáchnak az antik görög tragédiákról írott dolgozatában deklarált elvei miként ismerhetők fel saját korai drámaiban, főként a *Férfi és nő* című Héraklészről szóló műben.²² Horváth Károly értelmezése nyomán hasonló párhuzamot vonhatunk a későbbiekben az *Eszmék Léliáról* (1848 k.)²³ és *Az esztetika és társadalom viszonyos befolyása* (1862)²⁴ című teoretikus szövegek romantikaképe,²⁵ valamint a *Tündéralom* című drámatörredék között.²⁶

¹⁹ Uo., 206, 210.

²⁰ Jelen tanulmány munkálatai során értesültem Praznovszky Mihály írásáról a *Palócföld* ünnepi Petőfi-számában, amely, úgy tűnik, elsőként detektálja a két *Tündéralom* címezonosságát. A szöveg azonban a címen kívül semmilyen poétikai kapcsolatot nem lát a két mű között. (PRAZNOVSZKY Mihály, *Petőfi-vonatkozás egy Madách-drámatörredékben*, *Palócföld*, 2023/3–4., 107–112.)

²¹ SOLT Andor, *Madách Imre ismeretlen pályaműve 1842-ből*, ItK, 1972, 683–692.

²² HORVÁTH Károly, *Madách esztétikai elvei és drámáinak felépítése*, ItK, 1974, 296–307.

²³ MADÁCH Imre, *Eszmék Léliáról* = MADÁCH Imre *Összes művei* II., kiad. HALÁSZ Gábor, Bp., Révai, 1942, 563–568. (Továbbiakban: MÖM II.)

²⁴ MADÁCH Imre, *Az esztetika és társadalom viszonyos befolyása* = MÖM II., 569–582.

²⁵ *A magyar irodalom történetének* IV. kötete tárgyalja Madách esztétikai elveit, de csupán a *Tragédia* szellemi előkészületeiként és az eszmék kiegészítéseként tekint a dolgozatokra, ám például a tündérező hagyomány megidézését egyáltalán nem említi. (*A Világos utáni eszmék és Madách Imre = A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 330–361, különösen: 334–336.)

²⁶ *A nőről, különösen esztétikai szempontból* (1864) című akadémiai székfoglalójával korábban már foglalkoztam. (RÉTFALVI P. Zsófia, „Óh nő, ha te...”: *Madách Imre előíró nőképeről* = XX-VIII. *Madách Szimpózium*, szerk. MÁTÉ Zsuzsanna, VARGA Emőke, Szeged–Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 2021, 187–195.) Madách romantikaképének alakulása egyébként több módon összefonódik a nőről való gondolkodásával is. E kérdésnek is fontos szerepet szánt nemrég Béres Norbert Madách rövidprózáiról írt tanulmányában. (BÉRES Norbert, *Nőreprezentációk Madách Imre elbeszéléseiben*, *Alföld*, 2023/9, 68–87.)

Az *Eszmék Léliáról* című Madách-szöveg középpontjában George Sand *Lélia* című műve áll. A szöveg kezdetén a szerző romantikus rémregénybe illő leírással foglalja össze, hogy milyen érzés kerítette hatalmába a történet olvasásakor. A kiindulópont azt érzékelteti, hogy a költő elutasítja – az ő megfogalmazásában – a „romantikus iskolának” a rémeshez, torzhoz való vonzódását. Ebben a szövegben is – hasonlóan a *Művészeti értekezéshez* – az ókori görög művészetet tekinti eszményképnek,²⁷ a romantikának pedig a keresztény esztétikához való kapcsolatáról ír.²⁸ Sand regényét elsősorban azért bírálja, mert szerinte a *Lélia* a társadalom torz képét nyújtja, és megcsúfolja a szerelem élményét.²⁹ Míg más – kiterjesztett értelemben véve – romantikus műben a csúf vagy ijesztő személyek, jelenetek mellett a szép is mindig fontos szerepet kap, addig Sand világa csonka:

„a jobb művészek nem környezik-é a vérző feszületet kedves nőalakokkal. – Látunk-e egy Shakespearét, hogy csupa örültből alakítaná darabjait? Ott van Hamlet mellett Ophéliája, ott Lear mellett a kedves, jó leány. Cabanis mellett Arion. – Sok árnyat, sok sziklát használunk tájképeinken, de a sziklához virágok nőnek, az árnyak átlát-szók. – *Lélia* azonban nem így van alkotva.”³⁰

Madách későbbi székfoglalóját, amellyel a Kisfaludy Társaság tagjai közé választotta, már fő műve után írta. Az *aesthetika és társadalom viszonyos befolyása* című írásában részletesebben kifejti, hogy saját korának irodalmi irányából mit tekinti követendőnek. Bár ez esetben nem használja a „romantikus iskola” fogalmát, példái és a felvetett problémák hasonlósága miatt a székfoglaló korábbi gondolatmenetének folytatásaként is olvasható. Fő kérdésfeltevése ez esetben is a görög művészetből indul

27 Madách állításai e tekintetben is sok hasonlóságot mutatnak Friedrich Schiller *A naiv és a szentimentális költészetéről* szóló írásával. (Vö. Friedrich SCHILLER, *A naiv és a szentimentális költészetéről* [1795] = *Uő, Válogatott esztétikai írásai*, ford. SZEMERE Samu, Bp., Magyar Helikon, 1960, 279–373.)

28 Madách értelmezése, úgy vélem, közel áll a jénai romantika időtlen szemléletéhez. Friedrich Schlegel híres 116. *Athenäum-töredékében* azt írja, hogy „[a] romantikus költészet progresszív egyetemes poézis [...] Csak ez a költészet lehet végtelen, [...] A romantikus költésmód az egyetlen, amely több mint egyfajta módi, egy válfaj: maga a költészet ez, mert bizonyos értelemben minden poézis romantikus, annak kell lennie.” (Friedrich SCHLEGEL, *Athenäum-töredékek*, ford. TANDORI Dezső = August Wilhelm SCHLEGEL és Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, kiad. ZOLTAI Dénes, Bp., Gondolat, 1980, 261–356, különösen: 281–282.) Ezt a kérdést is érinti Máté Zsuzsanna szintén a *Tragédia* középpontba állításával. (Vö. MÁTÉ Zsuzsanna, *Homogenizáció a romantikus esztétikákban* = M. Zs., *Madách Imre, a poeta philosophus: Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról*, Miskolc, ME–SZTE, 2004.)

29 George Sand műveiben megjelenített társadalomképről egyébként Petőfi Sándor is bírálóan nyilatkozik 1847. október 14-i Úti levelében: „George Sand az új világ csodája, és én bámulom, talán imádom is, de nem szeretem. Ő, mint a mészáros a marha böndőjét, fölhasítja a társadalmat, hogy megmutassa belsejének egész rondaságát, és azt kiáltja: így nem maradhat!... oh, ez merész, dicső, nagy munka, de férfinak való, nem asszonynak.” Idézi: DÁNIEL Anna, *George Sand fogadtatása a magyar szellemi életben* = D. A., *George Sand világa*, Bp., Európa, 1985, 321–323., 322.

30 *Uo.*

ki. Arra kíváncsi, hogy melyek lehettek azok a tényezők, amelyek az antikvitásban „az emberi szellem felvirágoztatására akkor oly rendkívül kedvezőleg hatottak, – s melyek jelenleg valószínűleg teljesen hiányoznak”.³¹ A tényezők között elsőként a „görög élet” fő jellemzőjét emeli ki, amely szerinte a közéletben való általános részvételt jelentette a magányos alkotómunka helyett.³² Saját korának könyvpiaci kapitalizálódását a művészet számára romboló környezetként értékeli, mivel a szerzők a valódi művészet létrehozása és nevük fennmaradása helyett csak a megélhetésre koncentrálnak az alkotás során. Mivel a szerzők a könyvárusoktól ívszámra kapják a tiszteletdíjat, ezért sokkal hosszabb és így aránytalanabb műveket írnak, mint a régiek.³³

Madách a művész számára legkedvezőbb tényezőnek a vallást tekinti, ami meghatározó hatással volt az ókori görögök virágzó művészetére.³⁴ Állítása szerint a vallás az a tényező, amely minden korszak számára ihletésül szolgálhat, azonban nem szabad mereven ragaszkodni dogmatikus szabályrendszeréhez, hanem a vallásos hitnek és a művészetnek „hozzá kell simulnia a népszellem örökké alkotó módosításaihoz”.³⁵ Madách értelmezése szerint a vallás és a művészet viszonyának az idők során három változata mutatkozott meg. Dante, Tasso és Milton alávettette magát a merev dogmatikának, és annak keretei közt alkottak.³⁶ A lovagregényektől kezdve saját korának irodalmáig úgy látja, hogy azok valamiféle új, a klasszikus vallásosságon kívül eső istenséget, bálványt alkottak, amelytől ihletet várnak.³⁷ A harmadik irány alkotói viszont olyan vallásosságnak a gyökereit találták meg, amely a néphitben él. Állítása szerint a néphitben gyökerező költészet „tündérekkel népesíti a napsugaras völgyet, törpékkel a bánya fenekét, boszorkányokkal a szirtek ködülte ormát és aranyalmát termő kertekkel a messze puszták kietleneit; mellyel minden kevésbé őrzött legendára virágarabeszket függeszt s a szent hagyományt édes epizódokkal szövi át”.³⁸ Madách szerint ezt az irányt érdemes követni, mert csak így lehet „Hellas elveszett Olympusának magasító hatását pótolhatni”.³⁹ A példák között Shakespeare *Hamlet*-jét, Byron *Manfréd*-jét és Goethe *Faust*-ját emeli ki, illetve az irány hazai megvalósítójaként Tompa Mihályt említi.⁴⁰ Véleménye szerint a mitikus lények szerepeltetése ellenére nem kell kizárni a tudomány új vívmányait, hiszen az ókori görögök is tudták a mitológiai elemeket a későbbi korszakok filozófiai elveivel egyszerűen érvényesíteni.⁴¹ A tündérező hagyomány⁴² mint követendő minta össze-

31 MÖM II., 575.

32 *Uo.*

33 MÖM II., 575–576.

34 MÖM II., 580.

35 *Uo.*

36 MÖM II., 581.

37 *Uo.*

38 *Uo.*

39 MÖM II., 582.

40 *Uo.*

41 *Uo.*

42 A tündérező hagyománnyal kapcsolatban lásd: MARTINKÓ András, *A „földi menny” eszméje Vörösmarty életművében* = M. A., *Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 172–221; GERE Zsolt,

függésben állhat azzal, hogy Madách utolsó művét miért ebben a témában készült megalkotni. A *Tündérialomban* esztétikai nézeteinek és romantika-képének egyéb megnyilatkozásai is felismerhetők.

Tündérialmok – filológiai nyomok, recepció

A továbbiakban először azt igyekszem bemutatni, honnan sejthető, hogy Madách Imre ismerte Petőfi Sándor *Tündérialom* című művét, majd a két szöveg recepciójának bemutatásán és értelmezésén keresztül azt vizsgálom, hogy Madách miként viszonyult Petőfi költeményéhez és a tündérező hagyományhoz, illetve, hogy e viszony milyen összefüggésben áll esztétikai elveivel.

Madách utolsó évében nemcsak a drámáján dolgozott, hanem ekkor próbálta költeményeinek teljes kiadását is sajtó alá rendezni. A kiadás kérdéseiről barátjának, Nagy Ivánnak ír: „apróbb költeményeim gyűjtésével s javításával, rendezésével most foglalkozom, mik Petőfy [sic!] kiadásának formájában körülbelől teendnek annyit mint annak két kötete.”⁴³ Madáchnak ekkor az 1848-as Emich Gusztáv-féle kétkötetes Petőfi-kiadás állhatott rendelkezésére, melynek élén Petőfi elbeszélő költeményei szerepeltek. Megbontva az időrendet, az első vers a kötetben a *Tündérialom* volt.⁴⁴ Tehát abban az időszakban, amikor Madách saját szövegkiadásán és a *Tündérialom* című drámáján dolgozott, valószínűleg a keze ügyében volt Petőfinek az a kötet, melynek a *Tündérialom* az első költeménye volt, és így aligha kerülhetett el a figyelmét.

Ehhez kapcsolódóan Madách munkamódszeréről is érdemes ejteni néhány szót. Bárdos József tanulmányában kifejti,⁴⁵ hogy a drámaíró cédulák sokaságát használta fel műveihez. Erre már Bérczy Károly is utalt emlékbeszédében:

„Erős hitem, hogy ő mindig írónnal vagy tollal kezében olvasott. Egyetlen eszmét sem bizott az emlékezet táblájára, honnan az könnyen tova száll, hanem papirszeletekre 's ezt az illető csomagba tette. [...] Hány ily csomagot 's ezekben hány ezer ily papirszeletet találtam irományai között, tele írva az ismeret minden neméből vett és saját elvonó észrevételeivel kísért jegyzetekkel. E csomag itt philosophia, e másik dramaturgia, ez biblia, az mythos s ez életírás, az történelem, ez politika, az költészet ez kivonatok a Corpus Jurisból, az zenészet és így tovább.”⁴⁶

Nemzettörténet és mitológia határpontjain = G. Zs., *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának irodalomtörténeti kontextusai*, Bp., Argumentum, 2013 (Irodalomtörténeti Füzetek, 174.), 89–112; GULYÁS Judit, *„mert ha írunk népdalt, miért ne népmesét?": A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Bp., Akadémiai, 2010.

43 MADÁCH Imre levele NAGY Ivánhoz 1864. február 17-én = MÖM II., 937.

44 PETŐFI Sándor, *Tündérialom* = PETŐFI Sándor *összes költeményei 1842–1846*, I, Pest, Emich Gusztáv sajátja, 1848, 3–14.

45 BÁRDOS József, *Gondolatok Az ember tragédiája születéséről: Madách alkotó módszeréről*, Irodalomismeret, 2013/3, 25–45.

46 BÉRCZY Károly, *Madách Imre emlékezete* = MADÁCH Imre *Összes művei*, kiad. GYULAI Pál, Bp., Athenaeum, 1894, XIII–XXXVIII., XXVI.

Persze, amint Bárdos is írja, a több ezer cédulából mára csak pár száz maradt fenn, mégis úgy tűnik, hogy Madách – Bárdos kifejezésével – nagy „újrachasznosító” volt.⁴⁷ Olykor a saját régebbi műveiből emelt át részeket az újabb alkotásaiba, máskor pedig az általa olvasottaktól vett át kifejezéseket. Például ezt az eljárást alkalmazta az *Anya gyermeke sírján* című költeményében is, Kölcsey *Hymnusát* felhasználva.

Petőfi *Tündéralmának* megírását a kritikai kiadás 1846. január 16. és február 20. közé teszi.⁴⁸ Kerényi Ferenc monográfiájából kiderül, hogy a költemény Petőfi *Felhők*-korszakának végén íródott. Kerényi vállalt költői válságként határozza meg ezt az időszakot, melyről azt írja, hogy ezekben a művekben nemcsak a romantika szenvedély- és indulatvilága uralkodik, hanem a ciklus intellektuális vállalkozásnak is tekinthető költői kísérlet,⁴⁹ amennyiben Petőfi ekkor próbál a népköltő szerepe helyett új hangot találni. A költeményt Kerényi az első szerelem apoteózisaként értelmezi.⁵⁰ Rajta kívül is sokan vizsgálták a *Tündéralmot*, ám hosszú ideig a mű ihletője volt a kutatás homlokterében.⁵¹ Később a hatástörténeti szempont is fontos szerepet kapott, Kardos Lajos Byron *The Dream* című költeményét tekinti a mű előképének,⁵² Horváth János azonban Shelley írásainak hatását vélte felfedezni, majd később a hazai előzményekből elsősorban Vörösmarty tündérező műveit vette számításba (például: *Csongor és Tünde*, *Tündérvölgy*, *A Délsziget* stb.).⁵³ A közelmúltban Ratzky Rita francia előzményekkel, főként Lamartine és Béranger műveivel hozta párhuzamba a verset.⁵⁴ Szili József pedig a reális képekkel ábrázolt földi létből az álom segítségével a transzcendensbe való áttűnés romantikus ábrázolási lehetőségeit vélte felfedezni a műben.⁵⁵

Kerényi Ferenc monográfiájában több alkalommal visszatér a *Tündéralom*hoz. Ez is bizonyítja, hogy az életmű igen jelentős alkotásának tekinti. Azt írja, hogy a „*Tündéralom* először adott ízelítőt abból az új költői minőségéből, amely egyként táplálkozott a népdalkorszak eredményeiből és a romantika kipróbált, messzebb eső tartományaiból”.⁵⁶ Részben továbbgondolva Kerényi koncepcióját, Milbacher Róbert értelmezése szerint is központi helyen áll a *Tündéralom* Petőfi életművé-

47 BÁRDOS, *i. m.*, 28.

48 PETŐFI Sándor *Összes költeményei*, 1845. augusztus–1846. kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2003 (Petőfi Sándor *Összes Művei*, 4), 434. (A továbbiakban: PSÖM 4.)

49 KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008, 216.

50 KERÉNYI, 2008, *i. m.*, 225.

51 Vö. PETŐFI Sándor *Összes művei*, I, kiad. HAVAS Adolf, Bp., Athenaeum, 1892, 409. Ferenczi Zoltánt idézi DÖMÖTÖR Sándor, *Petőfi vasi élményei és a néphagyomány*, Szombathely, 1954, 19–22; valamint HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., Pallas, 1922, 597.

52 KARDOS Lajos, A „*Tündéralom*” és Byron „*The Dream*” (álom) című költeménye, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1913, 636–637.

53 HORVÁTH, *i. m.*, 579–580.

54 RATZKY Rita, *Hatások és párhuzamok = R. R., „De méreg a dal édes méze”: Petőfi-tanulmányok*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 1996, 54–68.

55 SZILI József, *Transzcendencia és epifánia = Sz. J., Arany hogy istenül: Az Arany-líra posztmodernsége*, Bp., Argumentum, 1996, 228–233, 233.

56 KERÉNYI, 2008, *i. m.*, 226.

ben.⁵⁷ Úgy véli, hogy a költemény összegzi a romantos⁵⁸ hagyomány inspirációit, és egyben le is számol velük.⁵⁹ Ez főként abból válik láthatóvá, hogy a beszélő nem transzcendens lényekként tételezi a tündéreket, hanem csak az ifjúság teremtette illúzióként.⁶⁰

Petőfi művéhez képest Madách *Tündéralom* című töredékben maradt drámájának sokkal csekélyebb a recepciója. Életének utolsó évében, 1864. január elején kezdte el írni a művet.⁶¹ A dráma a felvázolt terv alapján 12 színből állt volna, ebből az első készült el teljesen és a másodikból néhány sor.⁶² Ugyanebben az évben, augusztus 7-én az első szín megjelent Arany János *Koszorú* című hetilapjában. Ez alatt a következő szerkesztői ajánló olvasható: „E töredék egy készülőben levő mű darabja, melyet hogy a szerző bevégezzen a t. olvasók épen úgy óhajtani fogják, mint alulirt Szerkesztő.”⁶³ E töredéknek egykorú recepciója, amely a művet esztétikai szempontból értékelte volna, sajnos nem született. Több alkalommal utaltak azonban arra a korabeli lapok, és főként a Madách halála utáni nekrológok,⁶⁴ valamint Bérczy Károly emlékbeszéde, hogy a *Tündéralom* *Az ember tragédiája* ellendarabja, *Az ember komédiája* lett volna.⁶⁵ Praznovszky Mihály⁶⁶ és Bene Kálmán⁶⁷ 2000-es évek elején megjelent tanulmányai szintén inkább a korabeli sajtó konfabulációját vizsgálták a drámatöredékkel kapcsolatban, és nem magát a szöveget. A mű szövegközpontú vizsgálatára Kerényi Ferenc Madách-monográfiája tér ki.⁶⁸ Kerényi a *Tündéralom* szövegét a *Csongor és Tündével* kapcsolja össze, és azt állítja, hogy a cselekmény a Vörösmarty-mű témakörét variálta tovább, valamint megjegyzi, hogy a főszereplő, Tündérszép Ilona utolsó bajnokát, János vitézt emlegeti.⁶⁹ De hiába asz-

57 MILBACHER Róbert, „a menny fog a földre leszállni”: A „földi menny” megteremtésének programja Petőfi látomásos-politikai költészetében = *Tárgyi, nyelvi és dramaturgiai magyarázatok, konkordanciák: Tanulmányok a 80 éves Nagy Imre tiszteletére*, szerk. JANKOVITS László, PÁLFY Eszter, PAP Balázs, TÓTH Orsolya, Pécs, Verso, 2020, 25–39.

58 Lásd MILBACHER Róbert, „... a' miénk az óhajtásnak szava...”: *Kísérlet a magyar irodalom „romantós” hagyományának visszanyerésére*, *Alföld*, 2020/2, 50–60, különösen: 52–56.

59 MILBACHER, „a menny fog...”, *i. m.*, 36.

60 *Uo.*

61 KERÉNYI Ferenc, *Madách Imre*, Pozsony, Kalligram, 2006 (Magyarok emlékezete), 230.

62 A színek a következők: I. Tündérország, II. A költő otthon, III. Hivatalszoba, bál, IV. Az összeesküvésnek rejtőzni kell, V. Pokol, VI. Herkules, VII. Sámson, VIII. Mária, IX. Forradalom, győzelem, csömör, X. Bukás, XI. Színház, XII. A költő otthon

63 *Koszorú*, 1864/6, 125.

64 *Koszorú*, 1864/16, 382.

65 BÉRCZY Károly, *Madách Imre emlékezete* = MADÁCH Imre *Összes művei*, *i. m.* XI–XXXVIII, XXXVII. – „E *Tündéralom* című költemény, mely az *Ember tragédiájával* [sic!] ellenkezőleg az életet vidám, könnyű oldaláról, s az ember, mint a lég tündérei tréfás szeszélyeinek játékát akarta festeni, első nagy művének méltó mellékdarabja lett volna.”

66 PRAZNOVSZKY Mihály, *Madách és a siker súlya*, *Napút*, 2002/2, http://www.naputonline.hu/naput-kiadvanyok-arhiv/naput_2002/2002_02/036.htm

67 BENE Kálmán, *Elpusztíthatatlan városi legendák Madách Imréről*, <https://www.szegedilap.hu/cikkek/irodalom-tortenes/bene-kalman--elpusztithatlan-varosi-legendak-madach-imre-rol.html>

68 KERÉNYI, 2006, *i. m.*, 230–233.

69 *Uo.*, 231.

szociál Petőfire Kerényi, különös módon sem itt, sem a Petőfi-monográfiában nem tér ki a két *Tündérialom* címének egyezésére. Legutóbb, a közös bicentenárium alkalmából – ahogy fentebb említettem – Praznovszky Mihály foglalkozott a két művel.⁷⁰ Vizsgálatában azonban nem tekinti számottevőnek a címazonosságot, Petőfi verse szerinte az első szerelem égi és földi varázsának bűvös lírai lenyomata, ahol, úgy tűnik, nincs különösebb jelentősége az égi lényeknek, míg Madách a tündérek világába kalauzolja az olvasót.⁷¹ Kerényihez hasonlóan Praznovszky is inkább a János vitéz alakjára vonatkozó utalást emeli ki.⁷²

Tündérialmok – szövegolvasatok

A következőkben nem a két mű átfogó vizsgálatára törekszem, csupán a közös vonások bemutatására, illetve annak feltérképezésére, hogy Madách szövege miért és miként viszonyul Petőfi költeményéhez, valamint hogy a saját esztétikai szempontjait hogyan érvényesíti.

Petőfi *Tündérialom* című műve felnövekedéstörténetet ábrázol, ahogy erre recepciójában már többen reflektáltak.⁷³ A költemény kiindulólhelyzetében a beszélőt egy sajkában ülve sodorja a folyó vize, miközben egy haldokló hattyú hangját hallva emlékezik vissza ifjúkorára.⁷⁴ A visszaemlékező alaphelyzet az életút metaforikus ábrázolása, amelynek nem valamely istenség az útmutatója, hanem a sors, amelyet a költemény a „haragos dajka” képével érzékeltet. A halálvágy állapotából („Elfáradtam már, messze még a part? / Mely befogad révébe; ...vagy az örvény? [...] Hánykódom egyre a folyó nagy árján... / Ki sem köthetek, meg sem halhatok”)⁷⁵ retrospektíven meséli el a beszélő fiatalkorát és az első szerelem élményét.

A történet kezdetén a teljes boldogság, a „vágyak és remények”⁷⁶ elérhetősége mutatkozik meg, majd ezt követi a hiánytapasztalat: „...kebelemben hézag támadott, / Hézag, keblemnek legmelegebb részén.”⁷⁷ E hiány – ahogy arra Milbacher tanulmánya is utal⁷⁸ – hívja életre a tündéreket mint képzeletbeli lényeket, amelyek a régi gyermekregék alakjaira emlékeztetik: „S futottam, mint kit rémek serege üldöz, / Az életzajtól messzi-messzire. / Csöndes magányban keresék tanyát, / Sötét erdő völ-

70 PRAZNOVSZKY, *Petőfi-vonatkozás...*, i. m.

71 *Uo.*, 107.

72 *Uo.*, 111.

73 Lásd PSÖM 4, 437; MILBACHER, „a menny fog...” i. m.

74 A kritikai kiadás és Kerényi Ferenc is több párhuzamot tár fel Petőfi ez idő tájt írt regénye, *A hóhér kötele* és a *Tündérialom* között. (PSÖM 4, 437; KERÉNYI, 2008, i. m., 216; 225.) Egyébként a motívikus egyezéseken túl például a retrospektív elbeszélői pozíció is hasonlóságot mutat. A regény kiindulólhelyzete kapcsán legutóbb Szilágyi Márton közölt értelmezést. (SZILÁGYI Márton, *A bosszú műve: A hóhér kötele* = Sz. M., *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Bp., Osiris, 2021, 85–109.)

75 PSÖM 4, 101.

76 PSÖM 4, 102.

77 PSÖM 4, 103.

78 MILBACHER, „a menny fog...” i. m., 36.

gyébe telepedtem... / Oh e magányban milyen alakok / Lengtek körülöm s szálltak el fölöttem! // Szivemből jöttek e tündéri lények, / Szivemnek nem rég támadt üregébül, / Tündéri lények, milyenekre félig / Emlékezém a szép gyermekregékbül.”⁷⁹

A képzeletbeli lények igézete tovább erősíti a beszélő hiánytapasztalatát, ezért a földi lét elhagyásával igyekeznek elérni a vágyott boldogságot. A költeményben az öngyilkossági szándékot megelőző sorokban éles kontraszt érzékelhető a beszélő lelkének sötétsége, kiüresedettsége és a jelenvaló természet üdesége között: „Fényes tavasz volt. A mezőn szivárvány, / Égő szivárvány százezer virágbul; / De rám oly búsan nézzenek... talán / Tudták, hogy elkészülök a világbul.”⁸⁰ A beszélőt, amikor a bércről levetné magát a szakadékba, valaki megmenti, akiről azt hiszi, hogy az a tündéralak, akit a levegőben látott ugrása előtt, ám kiderül, hogy a megmentő nem az égi szférák szülöttje, hanem „földi lyány”.⁸¹ Hirtelen kialakuló szerelmük azonban más világgá, paradicsommá változtatja az evilági létet. A szövegrész Petőfi *János vitéz*ének Tündérország-tapasztalatával mutat kapcsolatot. Mindkét esetben az első szerelem élménye és a Tündérország-tapasztalat kerül egymás mellé: „És amely világot álmaikban látnak, / Tündérország még csak árnya e világnak. / Ha a földi ember először lyányt ölel, / Ennek az álomnak gyönyöre tölti el.”⁸² A költeményben az „Ajka ajakon, kéz kézben, szív szíven. // S így éltük által az egész nyarat. / Minden napunk egy virágszál vala / A bokrétából, melytül illatot nyer / Az istenek olympi asztala”⁸³ sorok azt sugallják, hogy a paradicsomi állapot a földön a szerelem által jöhet létre.

A szerelem által létrejövő boldogság azonban Petőfi költeményében nem tartható fenn. Az ősz beköszöntével véget ér az élmény, és a sajkában ülő beszélőt a hattyú már csak a „bús emlékekre”,⁸⁴ az elválásra és az akkor szerzett sebekre emlékezteti. A vers zárlatában mégsem a sebek kapnak hangsúlyos szerepet, hanem az afeletti fájdalom, hogy a beszélő kezdi elfelejteni az első szerelem transzcendens élményét.

Madáchnak kétféle módon is fontos Petőfi *Tündérialma*. Egyrészt a történet felépítése és újragondolása szempontjából, másrészt a romantikus tündérező hagyományhoz való viszonyulása miatt. Töredékessége okán természetesen nem lehetséges összefoglalni, miről szólt volna a teljes dráma, a részlet mégis elegendő ahhoz, hogy a Petőfi-utalásrendszert feltérképezzük, valamint ahhoz, hogy Madách esztétikai elveinek megvalósítási szándéka láthatóvá váljon. A meglévő szövegrészek alapján Tündér szép Ilona⁸⁵ Tündérországban a trónján ülve unatkozik. Noha

79 PSÖM 4, 103.

80 PSÖM 4, 104.

81 PSÖM 4, 106.

82 Emellett „A boldogság ifjú királyi párja” szintén megidézi a *János vitéz*ben beteljesedett tündérországi szerelem állapotát: „A tündérnemzetség gyönyörű körében / S kedves Iluskája szerető ölében / Mai napig János vitéz őkegyelme / Szép Tündérországnak boldog fejedelme.” (PETŐFI Sándor, *János vitéz* = PETŐFI Sándor *Összes művei: Kritikai kiadás* 3., 1844. szeptember–1845. július, kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1997, 40–91, 90, 91.)

83 PSÖM 4, 107.

84 PSÖM 4, 108.

85 Madách drámájában így használta a névalakot, ezért a szereplőre utalva követem írásmódját.

a többi tündér (Dalár, Tünde, Csilla és Délibáb) igyekszik meggyőzni őt a tündérlét nagyszerűségéről, ő visszautasítja érveiket. Bántja, hogy már nem élhetnek a földön, és alig akad valaki, aki hisz bennük. Csilla elárulja, hogy van egy Költő,⁸⁶ aki sejti a létezésüket. Ilona meg akarja szerezni magának a Költőt, de Csilla nem hagyja. Végül megérkezik Ámor és rendet tesz, a Költő Ilonáé lesz. A második szín lelegején Csilla megmutatja Ilonának, hogy hol szokott találkozni a fiúval.

A címazonosságán és a recepcióban már több alkalommal említett *János vitéz*-utaláson kívül más tekintetben is fedezhetünk fel hasonlóságokat Petőfi és Madách műve között. Mind a költemény, mind a drámatörredék képzeletbeli lényekként tekint a tündérekre. Petőfinél – ahogy arra már utaltunk – a túlvilági alakok első megjelenésekor is az válik hangsúlyossá, hogy az emberi hiánytapasztalat élményéből születnek, valamint később az ifjú is azt mondja a lánynak, miután megmenti őt, hogy: „...téged az én képzetem teremtett.”⁸⁷ Bár Madách művének nyitánya Tündérországból indul, a lények itt is az emberek képzeletének szülöttei, hiszen a jelenet kezdetén a tündérek kara így utal rájuk: „Semmik ti, mik elragadnak, / Ember lelkesítő álma”.⁸⁸ Fontos egyezés az is, hogy mindkét alkotás fő történet szála ugyanabból a szituációból indul ki. A Petőfi-szöveg lírai éneke kiábrándul a földi létezésből, és a tündérek világába akar eljutni. A Madách-szövegben pedig ennek a szituációnak a fordítottját, tükröződését láthatjuk, *tündéri* nézőpontból. Ilona kiábrándult a tündérvilágból, és a földre vágyik (ami Vörösmarty *Csongor és Tündéjének* kiindulópontjával is egyezést mutat, ám – amint majd látni fogjuk – különbözik is tőle). A gyermekregék említése is kapcsolatra utal. Petőfi hőséneke a gyermekregékből⁸⁹ rémlenek a tündérek, Tündér szép Ilona pedig tudja, hogy a magyar hazában még róluk (tündérekről) szólnak a gyermekregék: „Mi volna más, mint a magyar haza?” / [...] / Csak ott találni még egy-egy zugot, / Hol pástortűznél rólunk szól a dal, / A múlt visszhangja most is suttog ott, / Gyermekregéknek hímes szárnyival; / A honfiszívűből tündér álmokat / Repít felénk egy-egy rejtett sohaj”.⁹⁰ Petőfi műve kapcsán már említettük, hogy az öngyilkossági szándékkal kontrasztba állítva a természet szépsége mutatkozik meg a költeményben. Madáchnál ez a harmónia-elv az *Eszmék Léliáról* című írásában kap hangsúlyos szerepet, illetve ezt mondja ki művében a Csilla nevű tündér is: „Nem vidít fel a játszó szeszély, / Mely tükröt ingat, ahol árja mély; / Virágocskát teremt a sír felett, / S odáig is mosolygással vezet. / A rózsafán maró tövist terem / Virága, hogy még igézőbb legyen, / De a tövisre is virányt lehel, / Hogy elviselje a tépett kebel.”⁹¹ Mindez arra utal, hogy a tündérek képesek lehetnek kiegyenlíteni a szép és a rémisztő jelenségek mérlegét. Emellett a két mű történetének indítóeseménye is hasonlóságot mutat, hiszen a szereplők mindkét esetben a szerelem által vélik betölteni az életükben keletkezett űrt.

86 A drámatörredék szereplőjére utalva ez esetben is Madách írásmódját követem.

87 PSÖM 4, 106.

88 MADÁCH Imre, *Tündéralom* = MADÁCH Imre *Összes művei* I, kiad. HALÁSZ Gábor, Bp., Révai, 1942, 1055–1064., 1055. (A továbbiakban MÖM I.)

89 PSÖM 4, 103.

90 MÖM I, 1060.

91 MÖM I, 1056.

A két mű között számos különbség is felfedezhető, melyek azonban Madách esztétikai elveivel kapcsolatban lehetnek tanulságosak. Tündér szép Ilona nemcsak a tündérek világából ábrándult ki, az is felbőszíti, hogy az emberek egyre kevésbé hisznek bennük. Ennek elsődleges oka az industrializáció és a kapitalizálódás:⁹² „Most, hogy a vasút robot, / Távirda játszik, gőzkazán füttyöl, / Papírral ölnék a napilapok, / Légszesz lámpák közt a hold elcsücsül, / Várat, zárdát dönt villám, rág a szű, / Csak a moslékos gyár büszkélkedik: [...] Hogy érezné meg tündérujjak / Villanyát? Hisz nem tőzsdehír, mi jó. / Hiába volna szállanunk közéjük!”⁹³ Mindez arra utal, hogy Madách művében a tündérek – például a *Csongor és Tündével* ellentétben – nem a mitikus idők alakjai,⁹⁴ hanem a jelenben működnek. Mindez Madách Kisfaludy Társaságbeli székfoglalójának elvével is összefügg, miszerint „[n]e féljünk attól sem, hogy a hitregei elem felvétele miatt talán pozitív s reál tudásunk vívmányait lennének kénytelenek kizárni költészetünkéből. Mint a régiek Olympusok mellett Zeno és Epicur filozófiai elveit tudták érvényesíteni műveikben”.⁹⁵ Tehát a tündérek Madách értelmezésében olyan sajátos képzeleti lények, akik nemcsak a mitikus időkben és a régmúltban, hanem a jelenkor vívmányai és problémái között is létezhetnek.

Amint az előbbieken kifejtettük, mind Petőfi, mind Madách művének kezdetén úgy tűnik, hogy a szerelem nyújt lehetőséget a boldogság elérésére. A drámatörédekben azonban többféle szerelemfelfogás is megjelenik. A szöveg elején Ilona csupán kalandként tekint a szerelemre, amikor felsorolja hódításait: „Megértett olykor egy-egy emberem. / S az a sok, sok dicsőséges kaland! / Majd egy királyfi, egy kobor lovag, / Halvány dalnok, kezében játszi lant, / Szerelmes pásztor, ádáz várurak.”⁹⁶ Madách – ahogy esztétikai nézeteinek tárgyalásánál már utaltunk rá – az *Eszmék Léliáról*ban arról ír, hogy „[a] vallás épp olyan eszme, mint a szerelem, amint a szerelem csakugyan a szív vallásának mondható. – Ez eszmék előtűntetésénél két út van csak nézetem szerint: vagy az eszményi magasságban kell azokat látnunk, vagy egészen a por hitványságába vonva”.⁹⁷ A *Tündéralomban*, úgy gondolom, mindkét változatban megjelenik a szerelem: hitvány kalandként, majd később – az első szín zárlatában – Ámor ajánlata révén olyan magasztos érzelem ígéretként is, amely alkotásra ösztönözheti a tündérvilággal még kapcsolatban álló Költőt.

Madách székfoglaló értekezésében kifejtett utolsó állítása arra vonatkozik, hogy az irodalmi alkotásnak a néphitben kellene gyökereznie, hiszen ez emelhetné olyan esztétikai magasságokba saját korának művészetét, mint az ókori görögöké.⁹⁸ Koncepcióját Madách a népi hiedelemvilág alakjain (tündérek, törpék, boszorká-

92 Amint azt fentebb láthattuk, Madách esztétikai elveinek vizsgálatakor, az irodalmi alkotómunka kapitalizálódását is kritikával illeti.

93 MÖM I, 1058.

94 Vörösmarty Mihály *Csongor és Tündéjében* a történet a „pogány kúnok idején” játszódik. Példaként említhetnénk még Tompa Mihály *Tíz forrás* című tündérrégéjét is, ahol a szerző a történet idejére így utal: „Régen, régen, – midőn még e vidék / Ósvad pompájában büszkélkedék”.

95 MÖM II, 582.

96 MÖM I, 1057.

97 MÖM II, 567.

98 MÖM II, 581–582.

nyok) keresztül vélte megvalósíthatónak. Madách *Tündérialmának* Petőfi-utalás-rendszere alapján úgy tűnik, hogy Petőfire e költészeti eszmény egyik markáns beteljesítőjeként tekintett: egyrészt ez rajzolódik ki a *Tündérialom*-párhuzamokból, másrészt drámatöredékében a Költő nevű szereplő leírásakor a szöveg címszavakban Petőfi alakját idézi meg: „Úgy érzi, néki nyíl minden virág [...] Mind néki hangicsál a sok madárka; / Majd ráijeszt a népek zsarnokára, / Boldog világ lesz, és megszűnt a jaj.”⁹⁹ A Petőfire való konkrét utalást tovább erősíti János vitéznek, Tündér szép Ilona utolsó bajnokának említése is. Madách ez esetben a János vitézen keresztül nemcsak a szereplő alakját idézi meg, hanem a mű recepciójában már ekkor hangsúlyozott népmesei, népeletben gyökerező irányultságát is.¹⁰⁰ Madách a követendő tündérező esztétikai irányt a *János vitéz* és a Petőfi-utalások révén jelölte ki a maga és – esztétikai értekezése alapján – korának irodalma számára.

Következtetések

Ahogy az előbbieken láthattuk, Petőfi Sándor és Madách Imre azonos (*Tündérialom*) című művének együttes olvasása termékeny értelmezési lehetőségeket rejt magában. Ennek révén látható, hogy a magyar irodalom két „kultikus idolként” nem csupán ceremoniósan, a közös, véletlenszerűen egyező évforduló okán lehet együtt értékelni. Érdemes poétikai hatások szempontjából is figyelembe venni a hasonlóságokat, hiszen e vizsgálat révén rálátásunk nyílik arra, hogy Madách nemcsak Petőfi művének címét kölcsönözte, hanem mind szemléleti, mind szerkezeti szempontból hatással volt rá az alkotás, és a népi hiedelemvilágból származó tündérező hagyomány követendő mintáját is látta benne.

Madáchot rendszeresen „egyműves” szerzőként értékeli az irodalomtörténeti dolgozatok. Martinkó András *Az ember tragédiáján* kívül egyéb írását nem tekintette „megtartásra” érdemesnek,¹⁰¹ és ez az értékelés máig uralkodónak tűnik.¹⁰² Utolsó, torzóban maradt műve, és értekezéseinek vizsgálata mégis ad némi fogódzót arra vonatkozóan, hogy miként formálódhatott volna Madách alkotásmódja.

99 MÖM I, 1058.

100 Vö. GULYÁS Judit, *Petőfi Sándor: János vitéz. Népmese (1845)* = GULYÁS, i. m., (online megjelenés: 2020) https://mersz.hu/hivatkozas/m721mhinmnn_17_p1/#m721mhinmnn_17_p1.

101 MARTINKÓ, i. m., 288–289.

102 A frissen megjelent *Madách Imre emlékezete* című kötetből is ez rajzolódik ki. S. VARGA Pál, *Előszó: Madách Imre fogadtatástörténete = Madách Imre emlékezete*, szerk. S. VARGA Pál, Bp., Osiris, 2024, 7–20.

Balázs Mihály

Horváth Iván (1948–2024)*

Pályatársak voltunk, hiszen egy esztendőben születtünk, ám Keserű Bálint és Pirnát Antal mellett ő lett a harmadik nagy hatású tanárom. Más-más világból érkeztünk ugyanis az egyetemre, s másképpen is viszonyultunk mindahhoz, ami ott bennünket fogadott. Bennem kezdetben legalábbis kritikai érzék nélküli iskolás tanulási láz buzgott, Iván pedig röviden szólva már kész értelmiségi volt, aki az egyetemre való belépést követő pár hét elmúltával terjedelmes dolgozatot nyújtott be Pirnát Antalnak, szinte ezzel egy időben megfogalmazott egy tanulmányt a kratüloszi nyelvszemléletről József Attila gondolatvilágában, s mellesleg volt még egy sajnos később elveszett írása az Árgirus-széphistóriáról. Nem csoda hát, hogy mai szemmel nézve is éretten válogatott a bölcsészkar kínálatból, hogy aztán a nem kevés rettenetes élmény ellenére vagy éppen azok hatására is önálló munkálkodásra képes kutatóvá váljon.

Ez már első találkozásunk során, azon a diákköri konferencián is világossá vált számomra, amelyen a Balassi-sor számmisztikai értelmezéséről szóló dolgozatát bemutatta.¹ S bár később jó néhányszor találkoztunk a régi magyaros rendezvényeken, bizony nem kis izgalommal fogott el, amikor a Hajdú Péter dékán és Keserű Bálint által lecsábított intézeti szabadcsapat egyik tagjaként Lukácsy Sándor és Szörényi László társaságában tanerőként megjelent a szegedi bölcsészkaron.

Ma már egyetemtörténeti tény persze, hogy az időnkénti további csatlakozók és a legjobb helyi erők összefogása tette újra egyetemivé Szegeden a magyar irodalmi képzést, de az első hetekben bennem legalábbis alig legyűrhető megfelelési izgalom munkált. Ez persze hamarosan enyhült, mikor megtapasztaltam, hogy a tőle megszokott, mindenkit rabul ejtő természetességgel kezdett el tanítani, megengedte, hogy alkalmasint bemehessek az óráira, amelyeket a legmagasabb pedagógiai igényeket kielégítő megbeszélések követték a követendő módszerekről és eljárásokról, köztük arról is, hogy tegeződjünk-e a hallgatókkal. Úgy emlékszem, én csupán egyéves szeminarizálással a hátam mögött az egyetemes tegeződés pártján álltam, míg érettebb barátom azt látta helyesebbnek, ha csak a kiemelkedő teljesítményt nyújtók kapják meg ezt a lehetőséget, mert hát a jó tanárnak a motivációs tényezők teljes tárházát alkalmaznia kell.

* A szöveg eredetileg beszédként hangzott el a Horváth Ivánt búcsúztató megemlékezésen, 2024. június 17-én, az ELTE BTK-n.

¹ A dolgozat az *Irodalomtörténeti Közleményekben* jelent meg: HORVÁTH Iván, *A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez*, ItK, 74(1970), 672–679.

Arra nem emlékszem, hogy ezt következetesen betartotta-e, az viszont bizonyos, hogy hatalmas rajongás övezte, óráira hamarosan felsősök is bekéredztek, s persze számomra is szemléletet tágítók voltak. Különösen áll ez a spontán szakmai beszélgetésekre, s legfeljebb egy-egy pillanatra görcsöltem be attól, ha figyelmeztetett műveltségem hiányosságaira („tudod, Miska, ebben a szakmában műveltnek kell lenni...”). Nyilvánvaló, hogy a nagy tudás mellett az ifjú egyetemistákat is ez az élete végéig megőrzött lehengerlő természetesség ragadta magával, amelyet mindannyian megtapasztaltunk, s amely örökre megmarad emlékezetünkben.

Azt hiszem, igazuk van azoknak, akik szerint igazán azok ismerték meg őt, akik előadni és vitatkozni hallották. Akkor tudta igazi formáját adni, ha bizonyos volt abban, hogy a közönség vele tart, folytonosan érzékelni akarta, hogy hallgatósága miképpen reagál olykor programosan kihegyezett, már-már provokatív mondanójára. Úgy vélem, ezt az intimitást akarta megteremteni az írott dolgozataiban is rendre előbukkanó aposztrófákkal is, amelyek a figyelem fenntartására vagy a gondolatmenet megingás nélkül követésére, mindenesetre az intenzív jelenlétre vagy éppen cselekvésre biztatnak. Idézek néhányat:

„Itt nyugodtan ugorjunk át egyes részeket, sőt esetleg egyáltalán ne is olvassuk el őket...”

„Kérem, ugorja át ezt a fejezetet minden olyan olvasó, akinek feltett szándéka, hogy nem tölti le az adatbázist...”

„Emlékezzünk vissza iskolai élményeinkre...”

„Nos, kövessük Szigeti tanácsát? Néhány élményem hatására legszívesebben rávágnám, igen...”

„Ha elkerülhető a filozofálás, sosem szabad habozni...”

„Ha olvasóm attól tart, hogy mindjárt előhozakodom a magyarság valamely nagy-nagy sorskérdésével, sajnos igaza lesz. Ez az internet-dolog szerintem csakugyan sorskérdés.”

„Tessék szonetteket, sőt szesztinákat szerezni...”

Hát így ment ez tanteremben, tanszéki szobában, folyosón és vendéglátóipari egységben egyaránt, s persze hamarosan bekövetkezett az, amit *A reneszánsz reneszánsza* kötetben olvasható interjúbán kendőzetlen öntudattal jelentett ki: „[...] ilyen vagyok. A probléma érdekel. És ahova raknak, ott kialakul a tanítványaim köre.”²

Bár a tanítványok köre elsősorban a régi magyarosokat ölelte fel, hatása már szegedi, majd pécsi éveiben is jóval szélesebb körű volt ennél. Indexbe felvehető modern irodalmi órákat nálunk nem hirdetett ugyan meg, de többször fellépett a Szegeden is igényesen működő Eötvös Kollégium esti foglalkozásain, s érdeklődé-

2 HORVÁTH IVÁN, *Mindig vitatkozni akartam* = ÁCS PÁL, SZÉKELY JÚLIA, *A reneszánsz reneszánsza: Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánszkutatásról*, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021 (Magyar Történelmi Emlékek: Interjúk, beszélgetések), 295–332, 329.

se állandóságát is jelzi, hogy Németh G. Béla sokakat megszólító tanulmányához kapcsolódva már ekkor több előadást is tartott a kései József Attila költészetéről. Erősen rögzült emlékezetembe, hogy az egyik középpontjában *A sas* című költemény állt, amelyről alighanem utolsó írásainak egyikében nagyon eredeti értelmezést villantott fel.³

Publikációiban is nyoma maradt annak, hogy megkeresték őt az 1980-as évek hallgatói mozgolódásaiban fontos szerepet játszó igényes fiatalok, s kérésükre a Hévízi Ottó által szerkesztett *Gondolat-jel* című stencilezett kiadványukban tette közé tanulmányok kíséretében azt az addig ismeretlen József Attila-szöveget, amely töredékes volta ellenére a szakértők szerint új megvilágításba helyezte a nagy költő és a kommunista párt viszonyát.⁴ Az jól ismert, hogy ez a forrásközlés is része volt annak az intenzív és a József Attila-kutatásban a megújító törekvések közé számító munkálkodásnak, amelynek célja a nagy költő prózai hagyatékának feltárása és értelmezése volt. Az így létrejött, az ő és Tverdota György által gondozott hálózati kiadás⁵ érdemeit a Tverdota György és Veres András szerkesztésében megjelent kritikai kiadás a címnegyedben is elismerte: „A szövegközlés a Horváth Iván vezetésével előállított munkaanyag figyelembevételével készült.”⁶

A mindennapokat kitöltő intenzív munka természetesen a részben megörökölt, részben újonnan vonzaskörébe került tagokból álló régi magyaros közösségben folyt. Első eredménye egy kevéssé emlegetett, kézirat gyanánt közzétett kis kötet lett, amely idegen nyelven olvasó legjobb hallgatói fordításában középkori és reneszánsz poétikákból ad Bán Imre, Koltay-Kastner Jenő és Klaniczay Tibor antológiáit jól kiegészítő válogatást.⁷ Ezzel párhuzamosan indultak el a nagy repertórium (*Répertoire de la poésie hongroise ancienne*), az 1600 előtti magyar költészet alapvető ismereteket adó tárházának munkálatai, amelynek fontosságát az induláskor nagyon kevesen látták át, ám az 1992-ben egy a nemzetközi tudományosságban magasan jegyzett sorozatban nyomtatásban is megjelent, majd bizonyos bökkenők után a hálózaton is folyamatosan elérhetővé vált vállalkozás⁸ kivételes fontosságát szerencsére ma már nem kell hangsúlyoznunk. A folytatására tett kísérletek összeomlása utólag is igazolja ugyanakkor,

3 HORVÁTH Iván, *A Hegel – Marx – Freud alapötlete*, ItK, 124(2020), 580–598.

4 HORVÁTH Iván, *József Attila és a párt*, *Gondolat-jel*, 1988/1, 24–32; HORVÁTH Iván, *Újabb jegyzetek József Attila párttagságának megszakadásáról*, *Gondolat-jel*, 1988/2, 68–75.

5 JÓZSEF Attila *Összes tanulmánya és cikke*, 1.0 verzió: 1999; 2.0 verzió: 2001, <https://magyar-irodalom.elte.hu/ja/>.

6 JÓZSEF Attila *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György, VERES András, a szövegeket sajtó alá rendezte SÁRKÖZI Éva, Bp., József Attila Társaság–L'Harmattan, 2017, [címnegyed].

7 *Francia és angol poétikák 1392–1603*, ford. BARABÁS Klára, BUKOVITZ Zsuzsa, DÉVÉNYI Márta, HEGYBIRÓ Edit, MOLNÁR Katalin, SZALAI G. Erzsébet, SZENTISTVÁNYI Rita, SZŐNYI György Endre, szerk. HORVÁTH Iván, kézirat, József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1975. A kiadvány elérhető itt: https://acta.bibl.u-szeged.hu/58557/1/francia_angol_poetikak.pdf.

8 *Répertoire de la poésie hongroise ancienne (RPHA): A régi magyar vers leltára a kezdetektől 1600-ig*, 7.4. kiadás, FONT Zsuzsa, H. HUBERT Gabriella, HERNER János, HORVÁTH Iván, SZŐNYI Etelka, VADAI István munkája, szerk. HORVÁTH Andor (technikai szerkesztő), H. HUBERT Gabriella, SELÁF Levente, <https://f-book.com/rpha/v7/>.

hogy az elszánt fiatal szakemberek egészen rendkívüli találkozása, továbbá a támogatások kijárásában utánozhatatlan Keserű Bálint leleményessége persze nagyon kellett a létrejöttéhez, de a legfontosabb mégis a nemzetközi tudományosságban naprakészen tájékozott vezető megkérdőjelezhetetlen tekintélye volt, meg persze az összhangot megteremteni és életben tartani képes kompromisszumkészsége, vagy éppen a kilengést és a lustálkodást elmarasztaló erősebb fellépése.

Döntően először itt vált érzékelhetővé, hogy ez az erős, a világról markáns egyéni víziót megformáló ember nagyon erősen közösségi lény is, aki számára nem nyűg a csoportos munkálkodás, sőt kifejezetten ebben leli örömét. Később is sokan megtapasztaltuk ezt, s ezért nem is szükséges, hogy felsoroljam azokat az irodalom-és/vagy informatikatudományi közösségeket, amelyekben munkálkodott, csak azt kell persze föltétlenül megjegyeznünk, hogy ezek zömének létrejöttét vagy maga kezdeményezte, vagy szerepet vállalt számára megfelelő arculatuk kialakításában. Az eszményeit megközelítő műhelyekre kell tehát gondolnunk akkor is, amikor a *Gépeskönyv*⁹ előszavában az egyetemi élet már-már himnikus felmagasztalásával találkozunk.

Ilyen megvalósítására törekedett meghívott vendégtanárként Pécssett, majd akkor is, amikor 1993-ban átkerült tanulóévei egyszerre gyűlött és szeretett helyére, az ELTE-re, ahol a kétesztendő párizsi vendégtanárságot (2000–2002) leszámítva nyugdíjba vonulásáig dolgozott, s ahol a régi magyar irodalmárok tanszékvezetője (2002–2009) lett. Az alap kutatások szervezésében és nemzetközi kapcsolatainak kiépítésében szerzett tapasztalatait a Reneszánsz tanulmányok mesterképzési szak és az Európai és magyar reneszánsz doktori program megszervezésében hasznosította. Ez képes volt integrálni azokat a témákat, amelyeket Bárczi Ildikó, Kiss Farkas Gábor, Orlovsky Géza és Szentmártoni Szabó Géza jelenített meg, de új témákat is meghonosított. Ezekről majd néhány kiemelkedő tanítványát név szerint is megemlítve szólok az alábbiakban, itt csak azt jegyzem meg, hogy kurzusainak hallgatói és doktoranduszai életük meghatározó élményeiként emlegetik azokat a termékeny vitaszellemet meghonosító alkalmakat, amelyek főszereplője a szellemesen előadott ötletekből kifogyani nem tudó tanárunk volt.

A legendás tanár méltatását hadd zárjam azzal, hogy működésének minden helyszínén figyelt arra, hogy tanítványainak teljesítményét és szerepét megfelelően dokumentálja még a kollektív vállalkozások későbbi egyéni felhasználása során is. Az így keletkező hosszú névsorokban a tudomány általa sokat hangsúlyozott demokratizmus jegyében egyaránt ábécésorrendbe tagolva szerepel egyetemi hallgató és akadémikus, s abban is egyenlő a mérce, ha valaki szolgálatait egészen konkrétan is megnevezi és méltatja.

Úgy hiszem, nem lenne ellenére, hogy a látókörébe bekerülő reményteljes fiatalok közül név szerint is megemlítem azok némelyikét, akik a folyamatos és hosszantartó együttműködés során gondolatainak jelentős árnyalására, módosítására vagy egyenesen további építkezésre készítették.

9 HORVÁTH Iván, *Gépeskönyv*, Bp., Balassi, 2006 (OPUS Irodalomelméleti tanulmányok, Új sorozat, 9).

Itt is ábécésorrendben haladva először Bartók Zsófiát említem, akinek témája és megközelítése erősen kötődik ahhoz a hagyományhoz, amelyet Tarnai Andor teremtett meg a középkori magyarországi kultúra, s benne az anyanyelvű írásbeliség reflektált megjelenésének árnyalt bemutatására vállalkozó alapvető írásaiban. Az ifjú kutató ezt kiindulópontnak tekintve egy sor tanulmányban alkotó módon alkalmazta a középkori magyar nyelvű írásbeliség megközelítésében a Horváth Iván által bevezetett írás- és olvasáshatár fogalom párt, ám ennek jegyében újraolvasva a ránk maradt kódexeket, egy sor eddig homályban maradt jelenségre figyelt fel. Mindezt hasznosítva a Szegedy-Maszák Mihály által szerkesztett irodalomtörténet hálózati változatában¹⁰ a régi tanulmányokat olyan újabbakkal egészítette ki, amelyek különösen a késő középkori időszak egyházi műfajairól kialakult képet módosították jelentős mértékben.

Közismert, hogy „a magyar versírás módja” folyamatos nagy témája volt, s már egyik legkorábbi nagy figyelmet keltő tanulmánya abszolút újdonságot hozva foglalkozott a grammatikai szemlélet jelenlétével a magyar verselméletben. Az összehasonlító szemlélet érvényesítését itt is axiómának tekintette, s a komparatív készlet egyik gazdagítója kétségkívül a nemzetközi irodalmat folyamatosan követő Seláf Levente, aki a magyar versre vonatkozó kora újkori külföldi reflexiók szenvedélyes gyűjtőjének számít, s akivel ebben a témában rendre közösen is publikáltak.

Ha szabad személyesnek lennem, a nem kevésbé fontos verstanász Szigeti Csaba nálam kezdett el régimagyarozni, írt is kevésbé idézett, de nagyon elmés tanulmányt Heltai Gáspárról,¹¹ csak hát Iván írásai elcsábították. Ebbe persze belejátszott az is, hogy elvittem a nagyszerűen sikerült mátrafüredi poétikai konferenciára.¹² Ez mellesleg Iván ötletére az első ilyen tanulós Rebakucs-összezőrrenés volt, ahol nem az újatmondás volt a cél, hanem a nemes irodalmár gyülekezet retorikai-poétikai iskolázottságának csiszolása, vagy legalább az igény felkeltése az ilyesmi iránt. Iván óriási energiákat mozgósítva hozta ezt össze, úgy tudom. Nagyon tetszett Klaniczaynak is, s külön dicséretet kapott tőle Zemplényi Ferenc szervezéséért.

Visszatérve Szigeti Csabához, ő fénykorában még egy kis csoport szervezésével (FC-csoport)¹³ is Iván imitátora lett, s nagy siker övezte szinte minden megnyilvá-

¹⁰ *Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István, technikai szerk. HORVÁTH Andor, 0.2. változat, Bp., MMXX–MMXXII, <https://f-book.com/mi/index.php>.

¹¹ SZIGETI Csaba, *A lutheri „mozdulat” és műfaji következményei Heltai Gáspár Száz fabulájában = Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., ELTE, 1977 (Acta Iuvenum), 29–41.

¹² *A reneszánsz irodalom- és művészetszemlélete* című konferencia, 1975. május 16–22., Mátrafüred.

¹³ 1986 elején alakult, verstanál foglalkozó szegedi műhely, tagjai Bakai Mónika, Kurucz István, Sipos Tamás, Virág Zoltán, Szincso György voltak. FC-csoport néven a *Verstanzás és poézis (A XVI–XVII. századi magyar költészet)* című, 1988. május 18–22. között Salgótarján–Eresztvényben rendezett Rebakucs-konferencián is szerepeltek, majd tanulmányukat az *Irodalomtörténeti Közleményekben* publikálták: FC-csoport, *A strófaváltás a XVII. századi magyar költészetben*, ItK, 93(1989), 250–255.

nulását. Nem vitás, hogy az egyformaság szabályát, az egész költemény szerkezetét megszabó verstani képlet hiányát mesterének ösztönzésére állította vizsgálatai középpontjába, de az sem, hogy ezt új megfigyelések sorozatával, például az ab nyitás késő megjelenésének és ritka használatának kimutatásával gazdagította. Igazi egymást ösztönző párbeszéd azonban akkor lett a dologból, amikor Iván az elképzelés finomítására tett javaslatokkal állt elő, s bevezette a magyareszk fogalmát, amely inkább körülírás, mint definíció szerint nem más, mint hang- és betűbravúrokra épülő részletek kivételes műgonddal történő kidolgozása, másfelől fontos magyar verselési sajátoságként regisztrálja, hogy az időmérték és az ütemhangsúly nemcsak önmagában lehet rendszeralkotó, hanem a kettő egyszerre is verselési tényezővé válhat. Számomra nagy szellemi élményt jelentett, ahogyan a *Gépeskönyvben* mindezt példákkal is illusztrálja, majd nagyon fontos megállapításokat tesz e képeség zenetörténeti konzekvenciáiról.

És hát persze nem lehet nem szólni Vadai Istvánról. Azt hiszem, az égiek akarták ezt a találkozást. Erre a sok gyanús véletlenből következtek. Már csaknem sötétedett, bizonyosan senki sem volt már benn a magyar irodalmi folyosón, amikor a sok-sok ajtón sikertelenül kopogtató, kopott ruhás, s kissé zilált matematika szakos fiatalembernek ajtót nyitottam. Ő elmondta, hogy József Attila szonettkoszorújáról készül dolgozatot írni, s konzultálni szeretne a tanszék valamely illetékes szakemberével. Egy kis beszélgetés után nyilvánvalóvá vált, hogy csakis Iván lehet a keresett szakember. Nem kell részleteznem, hogy milyen nagyszerű munkakapcsolat lett ebből, s miképpen vált István előbb a repertórium munkaközösségének kulcsemberévé, hogy aztán a régi magyar közösség egészét örvendeztesse meg páratlanul éles elmével elkészült és meghökkentően újszerű ötletekben gazdag dolgozataival. Mondanom sem kell, hogy Iván ezeknek részben ösztönzője, részben mindenkit megelőző első s legjobb értője volt, és egyben legnagyobb támogatója is lett, s igyekezett segítségére lenni, az egzisztenciális gondok megoldásában is. Az eszmei gazdagodás ugyanakkor kölcsönös volt, hiszen István egyetlen írást sem tett közzé mestere előzetes igenje nélkül, de az is bizonyos, hogy az ő időnként kíméletlenül éles kérdései és megjegyzései is kellettek ahhoz, hogy a *Balassa-kódex* értelmezésében Iván eljusson az ifjúkori elképzelésében kulcsszerepet kapó ósmásoló kiiktatásáig, s megfogalmazza az eszményítő kiadásokkal szakító s a korábbi elképzéléseit jelentős pontokon módosító, ám roppant szuggesztív víziót a nagy költő versgyűjteményeiről és életművéről.

Ebben az esetben tehát bizonyosan vitatkozásból nőtt ki az új koncepció, s majd az utókor feladata lesz eldönteni, hogy a további vitapartnerek érvei közül mit fogadott el, és mit nem. A mondott interjúban ő maga is beismerte ugyanakkor, hogy mindig vitatkozni akart, sőt arról is beszélt, hogy „az éles kaktusz-stílust tartotta helyénvalónak a nagy teoretikus vitákban”,¹⁴ s a durva és gúnyos hangnemet marxista szocializációjával magyarázta. Úgy látszik, küszködött ezzel a nagy vitázókedvvel, s azzal, hogy nem minden polémiája tudott olyan tiszta és fondorlatok nélküli ma-

14 HORVÁTH I., *Mindig vitatkozni...*, i. m., 318.

radni, mint a virágénekről Pirnát Antallal lefolytatott, amely persze valójában arról szólt, vajon elvesztek, vagy pedig nem is voltak közvetlenül fennkölt szerelemről szóló magyar nyelvű költemények.

A tanítványsághoz visszatérve azt is tudom példázni, hogy ha az ember Horváth Iván tanítványa, akkor bizony váratlan próbatételeknek is ki lehet téve. Szegedi beszélgetéseink során egyszer valahogy előkerült a *Szép magyar komédiának* az egyik helye. Ebben Balassi azt állítja, azért nem írt „szent írást, mert arról mindkét felől eleget írtak”. Kérdésére azt fejtegettem, itt nyilván a katolikus anyaszentegyháztól s az egyetemes protestantizmusról van szó, s talán már nemzetközi analógiákra hivatkoztam (hiszen megpróbáltam művelődni). Biztatott, hogy ezt írjam meg, ám úgy találtam, hogy ez kevés egy dolgozathoz. Erre valamelyik Balassi Bálintról szóló összejevetel egyik szünetének a végén közölte velem, hogy ő szólt Klaniczaynak, hogy a költő irodalmi programját illetően alapvetően fontos mondandóm van, s el is szeretném mondani, mivel ezt aligha nélkülözheti a régi magyaros társadalom. Klaniczay azonnal ki is szólított, el is dadogtam valamit, Iván pedig Balassi-könyvének¹⁵ 206. oldalán aztán hivatkozott is rám. Láthatóan egyszerre akarta reputációját vastagítani, magának pedig hivatkozási alapot teremteni, ami azzal járt, hogy ugyan csak jóval később, ám mégis megírtam egy tanulmányt a nagy költő zsoltárparafraízisairól, amit Klaniczay már sajnos nem olvashatott. Iván még megtehetette, s azt hiszem, el is könyvelte pedagógiai ravaszkodása sikerét.

Talán túlságosan is részletezően szóltam az egyetemi s azon belül a szegedi dolgokról, hiszen nálunk csak mellékállásban volt, fő munkahelye mégiscsak a hazai irodalmi tudományosság vezérlő intézménye, az Irodalomtudományi Intézet volt. Talán túlzott akkor, amikor úgy fogalmazott, hogy az elméleti osztályt már csaknem elfoglaló új irányzat, a strukturalizmus ügynökeként dolgozott a régi magyarosok között (afféle CIA-ágens egy félig ellenséges, félig közömbös országban),¹⁶ tény azonban, hogy barátai azok közül az ifjú törökök vagy okos fiúk közül kerültek ki (Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Szegedy-Maszák Mihály, Szőrényi László, Veres András, Zemplényi Ferenc), akiket összekapcsolt az, hogy megutálták az ideológus irodalomtudományt.

Ráadásul nem sokkal odakerülése után Veres András társaságában már nagyon fontos szervezési munkába kezdett, hiszen bár csak 1980-ban jelent meg az *Ismétlődés a művészetben* kötet,¹⁷ a visszaemlékezések szerint is sokak számára maradandó élményt jelentő konferencia 1973-ban zajlott le. A tematikailag nagyon gazdag kötet (Szegedy-Maszák Mihály legterjedelmesebb tanulmánya¹⁸ a Csetri Lajos irányította irodalomtudományi bevezetés stúdióban nálunk kötelező irodalom lett) jól tükrözi az Elméleti Főosztály tagjainak széles körű kapcsolatrendszerét. Horváth

15 HORVÁTH IVÁN, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982.

16 HORVÁTH I., *Mindig vitatkozni...*, i. m., 311.

17 *Ismétlődés a művészetben: Tanulmányok*, szerk. HORVÁTH IVÁN, VERES ANDRÁS, Bp., Akadémiai, 1980 (OPUS Irodalomelméleti tanulmányok, 5).

18 SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében = Ismétlődés...*, i. m., 77–159.

Iván itt érdekes módon az irodalmat nyelvészeti módon szemlélő Lowthról és hazai követőiről csak az utószóban tesz említést, míg magában a kötetben Johann Georg Hamann egyik művének szállóigévé lett mondatát („Költészet az emberiség anyanyelve”) címül választva közölt egy Kocziszky Évával közösen írott tanulmányt.¹⁹ Úgy tudom, beszélgettek erről egyszer Keserű Bálinttal, s nagyon sajnálom, hogy valamiképpen elmaradt a folytatás, hiszen nyilvánvaló, hogy az evangélikus német filozófusnak a költészet nyelvét az angyalokéból eredeztető elképzelése összefüggésben van azzal a betű és a lélek kapcsolatának dichotómiájával vívódó tradícióval, amely ebben a felekezetben – különösen a hol kiátkozott, hol valamelyest megtűrt spiritualisták, majd radikális pietisták környezetében – folyamatosan jelen volt. Keserű és tanítványai követték az erre vonatkozó német kutatásokat, s tervezték egy, a pietizmustól megérintett erdélyi szász peregrinusnak az angyalok nyelvével foglalkozó disszertációjának feldolgozását is. Remélem, akad majd olyan fiatal, aki erre vállalkozik.

Visszatérve az elméleti osztályhoz, Iván e társaság legbarátságosabb, a tömörülélen kívüli tudósokkal is kapcsolatokat fenntartani képes tagja volt, s kifejezetten neki köszönhettem, hogy némelyiküknek, például a hozzájuk erősen kötődő Zemplényi Ferencnek jó néhány kérdésben kikérhettem tanácsait. Emlékeim szerint Iván is nagyon kedvelte, hogy ott mindenki sokoldalú volt, s így ezen háttérrel intézeti feladata, a 16. századi magyar vers tanulmányozása mellett továbbra is foglalkozhatott a magyar verselmélet kérdéseivel és József Attila életművével is. Benyomásom szerint a társaság reflektív, helyzetükön és céljaikon folyamatosan meditáló tagjai közé tartozott, s ezzel is magyarázom, hogy visszatekintve képes volt szuggesztíven és persze személyes mozzanatokban nagyon gazdagon megjeleníteni megtett útjának állomásait. Hadd illusztráljam ezt a Babel-könyvből,²⁰ a mondott interjúból és a *Gépeskönyvből* kivágott alábbi mondatokkal. Az első a találkozást örökíti meg a strukturalizmussal:

„Forradalom volt ez, és tudtuk is, hogy az. A szövegközepontú strukturalizmus híveiként azokat az eljárásokat [...] tanulmányoztuk, amelyek a rest anyagot irodalmi művé szervezték. Boldogok és büszkék voltunk.”²¹

„Szerkezetet fedezel föl [...]. Rájössz, hogy miért van olyan szerkezete, és mi a jelentése annak. Ezt meg lehet érteni, racionális dolog. És nem az az imamalom, amit kötelező volt felmondani irodalomtudomány címszóval.”²²

19 HORVÁTH Iván, KOCZISZKY Éva, *„Költészet az emberiség anyanyelve” = Ismétlődés..., i. m., 59–63.*

20 HORVÁTH Iván, *Magyarok Babelben*, Szeged, JATEPress, 2000.

21 *Uo.*, 140. A kötetből idézett tanulmány első megjelenése: HORVÁTH Iván, *Szöveg*, 2000, 1994. november, 42–53.

22 HORVÁTH I., *Mindig vitatkozni..., i. m., 311.*

Ezt követte a második, recepcióesztétikai és hermeneutikai stádium:

„Felismertük az olvasó mindennél nagyobb jelentőségét az irodalmi folyamatban. Leszámoltunk a szöveg objektivitásának ábrándképével.”²³

„Nálunk először Bojtár Endre és Szegedy-Maszák Mihály hangsúlyozta, [...] hogy az irodalmi művekről eleve csak egyéni olvasatok nyomán van egyáltalán tudomásunk.”²⁴

„A természettudományokéval részben közös módszereinket legtöbbször a sutba vágta.”²⁵

Egy idő múlva azonban sokak számára beláthatóvá vált az újabb felismerés:

„Ha azt mondjuk, hogy egyazon szövegnek különböző értelmezései lehetnek, akkor egyúttal azt is mondjuk, hogy a szöveg objektív, mert hiszen értelmezésről értelmezésre haladva mindvégig változatlanul önmaga marad. [...] A hermeneutikai alapmegfigyelésből, az olvasatok különbözőségéből így következik, meglepő módon, a szöveg objektivitása.”²⁶

Horváth Ivánt aztán ez az útkeresés indította el az informatikai irodalomtudomány irányába, mert hát ennek a szöveg objektivitását valló újabb strukturalizmusnak számolnia kell azzal, hogy az irodalmi szövegek jelentékeny része változatokban él. Abból indult ki, hogy legalábbis az általa vizsgált korpuszban „nincs tehát szöveg, csak szövegek vannak, s ezek teremtő olvasatok nyomán születtek, s születnek folyton újjá, miként a népköltészet, szerzők, kódexmásoló barátok, nyomdászok, szedők, gépirókisasszonyok, irodalomtörténészek összeműködésének eredményeképpen”.²⁷

Azért vágtam össze ezeket a különböző időpontban született megnyilatkozásokat, mert művei mostani újraolvasásakor vált számomra világossá, hogy a most bennünket véglegesen itt hagyó barátom miképpen lett szakmánkban az elsők között a szövegek tömkelegével gazdálkodni tudó informatikai irodalomtudomány úttörője. Nincs hát mit csodálkoznunk azon, hogy idekerülése után az ország első egyetemén is lelkes és okos tanítványok hallgatták meg szavait, vitték, viszik tovább és ápolják szellemi hagyatékát, mert hát, mint hallottuk, „ahova raknak, ott kialakul a tanítványaim köre”. Szegeden, Pécsen, Budapesten, Kolozsvárott, Párizsban.

23 HORVÁTH I., *Gépeskönyv, i. m.*, 156.

24 HORVÁTH I., *Magyarok..., i. m.*, 142.

25 HORVÁTH I., *Gépeskönyv, i. m.*, 156.

26 HORVÁTH I., *Magyarok..., i. m.*, 144, 146.

27 *Uo.*, 146.

TÁRSALKODÓ

Bartók István

„Az Anyaszentegyházban bévött szokás szerént” Adalékok a magyar egyházi retorika korai történetéhez*

A régiség irodalmának kritikátörténeti szempontú feldolgozása során különösen fontosak a szövegalkotást befolyásoló tényezők. A követelmények megfogalmazásának legfőbb forrása a praeceptum-irodalom, azaz a különböző műfajú szövegek elkészítésének szabályait rendszerező kézikönyvek. A világi és egyházi szónoklat-
tanok mellett ide tartoznak a grammatikai és logikai kompendiumok is. Magyar szerkesztésű, önálló kötetekben megjelent retorikai útmutatások legkorábról a 17. század közepétől ismertek. Ezek az imádság és a prédikáció elkészítéséhez nyújtanak segítséget; az elsők között Medgyesi Pál, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkő Márton munkái.

Mivel korábbi önálló kiadványokról nem tudunk, annál nagyobb figyelmet érdemelnek a szövegalkotáshoz kapcsolódó egyéb adatok. Sokat elárulnak a szerzők saját vagy mások műveihez fűzött megjegyzései, amelyeket leggyakrabban ajánlásokban, előszavakban lehet felfedezni. Akár néhányszavas vagy egy-két mondatos megállapítások is értékes források lehetnek az írók retorikai ismereteihez és azok alkalmazásához. Ezeknél is tartalmasabbak az előszavakba illesztett hosszabb útmutatások. Ilyenek például Telegdi Miklósnak „A falukon tanétó egyigyű, jámbor egyházi embereknek” szülő tanácsai. Telegdi az egyszerű népnek szánt prédikáció szerkezetét vázolja. Közli az egyes részeket alkotó vagy azokat bevezető formulákat, imádságszövegeket.¹

Ez alkalommal egy másik hasonló forrásról, Kopcsányi Márton egyik munkájának kapcsolódó részeiről szólok. 1616-ban Bécsben jelent meg szerkesztésében egy perikopáskönyv.² A kötet a szentírási szakaszok mellett kalendáriumot, egy rövid vitairatot és néhány éneket is tartalmaz. A kiadvány ugyanabban az évben vagy a következő év elején másodszor is megjelent.³

* Jelen tanulmány az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport támogatásával készült. Eredetileg előadásként hangzott el a Jankovits László hatvanadik születésnapjára szervezett konferencián (Pécs, PTE BTK, 2024. április 18.).

1 TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknak, mellyeket vasárnapokon és egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházba olvasni es prédikálni szoktanak, magyarázattyának első része* [...], Bécs, Appfl Mihály, 1577 (RMNy 374), (9r–v). Vö. BARTÓK István, *„Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, Bp., Universitas, 2023 (Irodalomtudomány és kritika), 353–354.

2 *Az Evangéliumok és epistolák, mellyeket esztendő által olvastat az anyaszentegyház vasárnapokon és az innepeken* [...], Bécs, Matthäus Formica, 1616 (RMNy 1102).

3 *Az Evangéliumok és epistolák, mellyeket esztendő által olvastat az anyaszentegyház vasárnapokon és az innepeken* [...], Bécs–Pozsony, Matthäus Formica–Pozsonyi Érseki Nyomda, 1616 [recte: 1616–1617?] (RMNy 1145). A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom.

A hazai irodalmi gondolkodás történetébe illik az a megjegyzés, amelyben a szerző latin nyelvű ajánlásában a magyar nyelvhasználat kontrolljának szerepéről nyilatkozik. A 16–17. században a „csinosabb nemzetekhez” hasonlóan nálunk is egyre gyakrabban hangsúlyozzák a nemzeti nyelvű irodalom fontosságát. Az is felmerül, hogy a szövegalkotás során figyelembe kell venni az anyanyelv sajátosságait, szabályait. Kopcsányi ezen túlmenően nemcsak saját igyekezetét emeli ki, hanem szükségesnek tart valamelyes ellenőrzést is. Azokra az igen tudós férfiakra hivatkozik, akik mindenre kiterjedő ismereteik mellett anyanyelvünket is a legszebben használják. Reméli, hogy ítéletüket mintegy munkája próbakövének tekintheti.⁴ Ez a szokásos szerénykedések mellett a mai értelemben vett kritika igényét is jelzi. Egyszersmind abba a Bornemisza Pétertől Ribinyi Jánosig terjedő vonulatba illeszkedik, melynek során a különböző szerzők a magyar nyelv műveléséről, az igényes nyelvhasználat követelményéről latinul írnak.

A kívánatos stílus megvalósítását elősegítheti az igazodás valamilyen nyelvi normához. Hogy ennek alakulását hogyan befolyásolták régi nyelvtanaink, arról mindmáig kikerülhetetlen forrás Szatmári István monográfiája.⁵ A régiségben találhatunk hivatkozást a mintának tekintett konkrét szövegekre is. A *Lex politica Dei* című, erkölcsi törvényeket tartalmazó kötet ajánlásában a közreadó, Lipsiai Rheda Pál debreceni nyomdász elárulja, hogy az intelmeket megfogalmazó bibliai idézetek kiválogatásában egy meg nem nevezett német nyelvű kiadványt követett. Figyelemre méltó megállapítást tesz a magyar változatról:

„Jóllehet pedig hogy én annak fordítását nem mindenestül fogva magamnak tulajdonítom, mivelhogy annak derék textusát avagy írását mind az Visolyi Bibliának Magyarsága szerént írtam, az kiért reménlem, hogy az Keresztyéneknél annyival inkább kedvesb és böcsültesb lészen.”⁶

A Vizsolyi Biblia „magyarságának” említése követett normaként a magyar nyelvre vonatkoztatva pontosan megfelel a klasszikus grammatika és retorika „latinitas” fogalmának, ami a latin nyelv szabályainak megfelelő, szabatos megfogalmazás követelménye.

Visszatérve Kopcsányihoz: munkájának további kritikátörténeti vonatkozásai közé tartozik, hogy hosszú magyar nyelvű előszavában több ponton is bírálja Sylvester János Újszövetség-fordítását; erről más helyen már írtam.⁷ Most azonban „A falukon tanító együgyű keresztyén prédikátoroknak” szóló útmutatásra hívom fel a figyelmet, lévén nem elhanyagolható adalék a hazai egyházi retorika történetéhez.

4 „Fultus nempe ea spe, non defore mihi viros doctissimos, juxta et disertissimos in patria nostra lingua, ad quorum iudicium, tanquam ad Lydium lapidem, revocare mihi liceret hos labores meos.” *Uo.*, A3v.

5 SZATHMÁRI ISTVÁN, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémiai, 1968 (Nyelvészeti tanulmányok, 11).

6 *Lex politica Dei* [...] az az mindenféle törvények, ítéletek és rend-tartások, ford. LIPSAI RHEDA PÁL, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1610 (RMNy 992), *3r.

7 BARTÓK ISTVÁN, „Nevetheti akár mely Csekély tudományu Deák”: Kopcsányi Márton bírálata Sylvester János Újszövetség-fordításáról, *ItK*, 127(2023), 753–760.

Ez a rész a kötet vége felé található, alig több mint három lap.⁸ Az útmutatás igen nagy mértékben követi Telegdi említett, hasonló című vázlatát. A prédikátor első teendője mindkét szerzőnél a keresztvetés. Következik az adott napra rendelt szentírási szakaszt bevezető formula, utalással az aktuális hely pontos megnevezésére. Kopcsányi csaknem szó szerint követi Telegdi megfogalmazását, amint az a *Függelék*ben látható. Az ismétlődő fordulatokból nemcsak a közvetlen átvételre lehet következtetni, hanem a fokozatosan egységesező hagyomány rögzítésének igényére is. A hivatkozás „az Anyaszentegyházban bévött szokásra”, amivel Kopcsányi indítja mondandóját, nem csak a keresztvetésre vonatkozhat. Bartók Zsófia Ágnes szerint a régiségben

„[a] magyar nyelvű egyházi kifejezések és szövegek változatossága arra enged következtetni, hogy a Tarnai Andor által másodlagos szóbeliségnek nevezett, papok körében élő szóbeliség nem hozott létre egységes hagyományt, hanem alapvető tulajdonsága volt a heterogenitás. [...] A későbbi egyenetlenségeket látva hozzátehetjük, hogy a népnyelvű liturgikus szakterminológia a teljes korszakban sokszínű és rugalmas volt.”⁹

Mindazonáltal a könyvnyomtatás elterjedése hozzájárult az egységítéshez. Rögzített bizonyos hagyományokat, példaként szolgált a későbbi szerzők számára. Így, ha a „teljes korszak” alatt a magyar régiséget értjük, azt is látunk kell, hogy a 16–17. század fordulójától a korábbi változatosság egyre inkább a kanonizáció felé haladt. Ebbe az irányba mutatnak a hasonlóságok Telegdi és Kopcsányi szövegei között.

Felfedezhetők különbségek is. Telegdi néhány szerkezeti elemet is felsorol. A négyszeres írásértelmezés (quatuor sensus) elemeire utal az ige magyarázata során a „bötű szerént való” értelem és az evangélium és episztola „jó értelme”. Az előbbi a „sensus historicus seu litteralis” magyar neve, az utóbbi alighanem a „sensus allegoricus” megfelelője, ami az isteni tanítás mélyebb értelmét, megszívlelendő tartalmát jelenti.

Kopcsányi magáról a beszédről, annak felépítéséről nem ejt szót. A bevezető részek után rögtön azzal folytatja, hogy a prédikáció után ki kell hirdetni a következő hétre várható eseményeket: az ünnepeket, böjtöket éppúgy, mint a házasságkötéseket.

Ezek után kerülhet sor a záró imádságra. Kopcsányi felsorolja, kikért és miért kell könyörögni. Ugyancsak sok a szó szerinti egyezés Telegdi formuláival, mint ahogy a témák sorrendje is hasonló. Első helyen szerepel az Anyaszentegyház egysége: kérni kell Istent, hogy térítse jobb útra azokat, akik „meg akarják rontani és el akarják veszteni” az igaz hívőket, „gyomláljon ki minden tévelygést és botránkozást”.

⁸ Az *Evangéliumok és epistolák...*, i. m., W2r–W3v.

⁹ BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdey-kóde-xig*, Bp., Argumentum–ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021 (Műhelytanulmányok, 7), 141.

Másodsorban a „világi Fejedelmekért” kell könyörögni, hogy „igazgassák jó útra az alattok valókat”. Ez szorosan kapcsolódik az előbbiekhöz, amennyiben leginkább az várható el tőlük, hogy „diadalmaskodjanak az Anyaszentegyháznak háborgatói ellen”.

A továbbiakban a „sok rendbéli nyomorúság” elhárítását kell kérni. Ezek közé nemcsak a „pogány törökök” sanyargatásai tartoznak, hanem az „országbeli támadások, pártütések és mindenféle egyenlenség” is. Végezetül a betegek gyógyulásáért és a rabok szabadulásáért kell imádkozni, nem feledkezve el „egyéb féle szükségéről” sem. A prédikáció és az imádság után a *Miatyánkot* és az *Üdvözlégyet* kell elmondani.

A prédikációt záró könyörgés tárgyainak meghatározása jellemző példája a 16–17. század fordulója körüli évtizedek problémáinak. A felekezetek közti küzdelmek, a törekvések ki-ki „igaz vallásának” védelmére és a „tévelygések” elhárítására a korszak központi gondolata. Ám a mentalitástörténeti tartalom mellett érdemes retorikai szempontból is nézni a szövegeket.

Az imádságba foglalandó témák részletezése a retorikai inventio körébe tartozik. A tárgyak meghatározott sorrendje dispositió eljárásnak tekinthető. Telegdinél megjelennek a retorikai dispositio egyéb elemei is, mivel – mint utaltam rá – magának a beszédnek néhány szerkezeti egységét is említi, amire Kopcsányi nem tér ki. A megfogalmazásra vonatkozó megjegyzések az elocutiót érintik. Az előadás módját a retorikában a pronuntiatio tárgyalja. Ehhez kapcsolódik Telegdi megjegyzése: „olvassátok el osztán szép halkal és fen szóval.”

Kopcsányi hivatkozása „az Anyaszentegyházban bévött szokásra” a kano-nizáció igényét mutatja. A tartalmi, szerkezeti és stiláris útmutatások a szövegek létrehozásához nyújtanak segítséget, ugyanakkor bizonyos követelmények megfogalmazásának is tekinthetők. Így az ars praedicandihoz és az ars orandihoz is kapcsolhatók, szerény adalékként a később megjelenő, magyar szerkesztésű rendszerező összefoglalók előtörténetéhez.

Függelék

<p style="text-align: center;">Telegdi Miklós <i>A falukon tanító egyigyű, jámbor egyházi embereknek (1577)</i></p>	<p style="text-align: center;">Kopcsányi Márton <i>A falukon tanító egyigyű keresztyén prédikátoroknak (1616)</i></p>
<p>Atyámfiai: mikor a prédikálló székbe, vagy akárhova egyébüvé, a helynek alkalmatossága a mint engedi, prédikállani fel állotok: Leg először vessetek keresztet magatokra mondván, Atyának, fiúnak, szent lélek istennek nevében.</p>	<p>Az ki prédikálni fel áll; legh először (az anyaszentegyházban bé vött szokás szerént) keresztet kell magára vetni, mondván: Atyának, és Fiúnak. és Sz. Lélek Istennek nevében.</p>
<p>Az után imígy szóllyatok az ti halgatóitoknak. Christus Jesusnak drágalátos szent vérével meg váltatot hív keresztyének, halgassátok meg ez mai szent Evangéliumot, mellyet meg írt szent N. Evangélista, az ű Evangeliomjának N. részében.</p>	<p>Az után így kell szólni. Christus Jesusnak drágalátos szent vérével meg váltott hív keresztyének, halgassátok meg ez mai szent Evangéliumot, mellyet meg írt tanúságunkra szent N. Evangélista, az ű Evangeliomjának N. részében.</p>
<p>Kinek bötű szerént való magyarázattya imígyen lehet.</p>	
<p>Ha peniglen Epistolát prédikállotok, mint néha történhetik, imígyen mongyátok. Halgassátok meg ez mai Epistolát, mellyet meg írt szent N. Apostol az ű N. levelének N. részébe. Kinek etc.</p>	<p>Ha pedig Epistolából lenne a prédikállás, így kell szólni. Halgassátok meg ez mai Epistolát, mellyet meg írt szent N. Apostol az ű N. levelének N. részében.</p>
<p>Olvassátok el osztán szép halkal és fen szóval az evangéliomot avagy Epistolát.</p>	
<p>Mellyet el végezvén, közbe vetés nélkül imígyen szóllyatok. Ez a mai szent Evangéliomnak, avagy Epistolának bötű szerént való magyarázattya. Melynek meg értésére és meg tartására, kérjünk malasztot az űr istentől mondván. Mi atyánk ki vagy mennyekbe etc. Idvezlég Mária etc. Örök mindenható űr-isten világosécs[d] meg elménket, hogy én is hirdethessem, a töb szolgálád es, kik most ide gyűltenek, halgathassák és tanulhassák meg a te szent igéidet. Az te nevednek dicséretire, lelkünknek üdvösségére, felebarátinknak éppületire. Amen.</p>	

<p>El végezvén az imádkozást magyarázzátok meg bévebben az Evangéliomot, avagy az Epistolát, és aggyátok jó értelmét. Vagy így a mint én meg írtam, vagy amint az isten titeket reá meg tanít. Csak hogy az anyaszentegyházból kiszakattaknak magyarázásokat ne kövessétek semmibe.</p>	
<p>A prédikáció el végezvén vasárnapon hirdesétek meg a hétbeli innepeket és böjtöket. Ha valamely újonnan házasodó személyek vannak megyétekben, azokatis hirdessétek meg.</p>	<p>A prédikáció utánn, meg hirdetvén azon a héten esendő Innepeket, és a Böjtöket es meg hirdetvén, ha valami Újonnan házasodó személyek volnának.</p>
<p>És az után megint imádsággal rekeszétek be a prédikációnak utólytát imígyen szólván.</p>	<p>Imádsággal kell be fejezni a prédikációt ilyen módon.</p>
<p>Könyörögjünk, atyámfiái keresztyének, mindenekért, kikért tartozunk könyörögni.</p>	<p>Könyörögjünk, Atyámfiái keresztyének, mindenekért, a kikért tartozunk könyörögni.</p>
<p>Leg először a közönséges keresztyén anya szent egyházért. Hogy az örök mindenható atya úr isten tekéncsen irgalmasságos szemével az ú szent fiának vére által meg váltatot szent gyülekezetre, oltalmazza minden ellenkedéstül, vezér[e]lye minden igasságra, engeszteltye azoknak szíveket, kik meg akarják rontani, és el akarják veszteni az ú híveit. Neveltye mi köztünk igaz esméretit, gyomlállyon ki minden tévelygést és botránkozást. A kik eddiglen meg marattanak a keresztyén anya szent egyháznak eggyességében, tarcsa meg őket ezutánis, akik el tévelyedtenek azokat terécse meg.</p>	<p>Először a közönséges keresztyén Anyaszentegyháznak épületiért. Hogy az örök mindenható Atya Úr Isten tekéncsen irgalmas szemével az ú Sz. Fiának vére által meg váltott Sz. gyülekezetre, oltalmazza minden ellenkedéstül, erőséccse minden igazságban, engeszteltye azoknak szíveket, kik meg akarják rontani, és el akarják veszteni az ú híveit. Neveltye mi köztünk igaz esméretit, gyomlállyon ki minden tévelygést és botránkozást. A kik a keresztyén Anyaszentegyháznak eggyességében meg marattanak eddiglen, tarcsa meg őket ezutánis, akik el tévelyedtenek azokat terítse megis.</p>
<p>Könyörögjünk annak utána lelki és ez világi fejedelminkért, hogy vezér[e]lye őket minden jóra a szentlélek isten, aggyon oly bölcseséget nekik, hogy igazgathassák jó útra az ú alattok valókat. Aggyon eggyességet az keresztyén fejedelmek közibe, aggyon diadalmat ú nekik az anyaszentegyháznak háborgató ellenségi ellen.</p>	<p>Könyörögjünk annak utána az Egyházi és ez világi Fejedelmekért, hogy vezér[e]lye őket minden jóra a Sz. Lélek Isten, adgyon oly bölcseséget nékik, hogy igazgathassák jó útra az alattok valókat. Adgyon eggyeséget az keresztyén Fejedelmek közibe, adgyon diadalmat nékik az Anyaszentegyháznak háborgatóji ellen.</p>
<p>Könyörögjünk minden egyéb rendbeli keresztyénekértis, kérjük azon a mi urunkat, aggyon oly malasztot minden híveinek, hogy ki ki mind járhasson el az ú hivatallyába, szolgálhasson úgy ú szent istenségének, a mint illik szolgálni.</p>	

<p>Könyörögjünk mégis sok rendbéli nyomorúságinkból való meg szabadulásunkért. Kérjük azon a kegyelmes atyát, hogy mikor meg harakszik mi rejánk, emlékezzék az ű irgalmasságárúl.</p>	<p>Könyörögjünk mégis sok rendbéli nyomorúságinkból való meg szabadulásunkért. Kérjük azon a kegyelmes Atyát, hogy az ű büntetésének idejénn, emlékezzék az ő irgalmasságárúl.</p>
<p>Elégedgyék meg eddig való ostorival, mellyekkel minket bűnünk szerént meg ostorozott. Esmértesse irgalmasságából magát mi velünk, hogy sem mint kemény ítéletibül. Ha kedig az akarattya, hogy ennélis jobban meg büntessen, verjen és ostorozzon ünne maga minket,</p>	
<p>ne veressen és ne ostoroztasson a pogány Törökökkel, és egyéb ellenséginkel.</p>	<p>Ne ostoroztasson a pogány Törökökkel, és egyéb ellenséginkel.</p>
<p>Aggyon békességes szívet minékünk, hogy szenvedhessük békével az meg érdemlet büntetést.</p>	
	<p>Oltalmazzon bennünket országbeli támadástúl, pártütéstül, és mindenféle egyenetlenség-tül. Távoztassa el túlünk ű Sz. irgalma a döghalált, éhséget, s a fegyvert, hogy békességbe és csendességbe egy szível Lélekkal szolgálhasunk nekie.</p>
<p>Könyörögjünk végezetre szegény meg nyomorodot és meg keseredet atyánkfiáiért. Kiváltképpen kórokért, betegekért, és a pogányoknak tömlöcökbe heverő rabokért, hogy vigasztallya és szabadécsa meg űket a mi szabadétónk minden nyavalyájokból és nyomorúságokból. Mind ezekért és egyéb féle szükséginkért könyörögvén mongyuk. Mi atyánk: etc, Idvezlégy Mária etc.</p>	<p>Könyörögjünk végezetre szegény meg nyomorodott és meg keseredett Atyánkfiáiért. Kiváltképpen kórokért, betegekért, a pogányoknak tömlöcökbe heverő rabokért, hogy vigasztallya és szabadítsa meg űket a mi szabadított Urunk minden nyavalyájokból és nyomorúságokból. Mind ezekért, és egyéb féle szükséginkért könyörögvén mondgyuk. Mi atyánk: etc, Idvezlégy Mária etc.</p>

Zsupán Edina

Kisműfajok találkozása Janus Pannoniusnál A mese poétikai elemei a prózafordításban*

Jankovits László életművében fontos állomás az *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében* című monográfia.¹ A Klaniczay-díjjal is jutalmazott mű újszerű, friss szemlélettel közelítette meg Janus költészetét. A szerző könyvében a progymnasmata-hagyomány alapján végezte el a középkori accessusok egyik feladatát, az explanatiót (azaz a kommentárt, mai kifejezéssel: műelemzést, iskolai nyelven: verselemzést). Ez a nagyon komplex, sokrétű szempontot felkínáló megközelítésmód valóban új dimenzióba helyezte Janus költészetét. Világossá tette, hogy a szövegalkotásban, a választott téma, az ötlet kidolgozásában mennyire alapvetők voltak számára az oktatásból hozott, mélyen bevesődött technikák. S bár az *Accessus*ban csupán néhány vers teljes elemzésére kerül sor, az olvasó mégis azzal a benyomással teszi le a könyvet, hogy teljes képet kapott, mintha megismerhette volna a nagy humanista egész poétikáját. Ez is bizonyítja az előgyakorlatok alapvető voltát s nem utolsósorban az accessusokon alapuló műértelmezés különös hatékonyságát. Nemhiába alkalmazták őket mindvégig a középkor folyamán. Az *Accessus ad Janum* olvastán mindenesetre az az olvasó benyomása, hogy egyfajta kulcsot kapott Janus írásművészetéhez.

Jelen tanulmány középpontjában az előgyakorlatok közül a mese áll. A mese műfaját Jankovits is érinti az *Accessus*ban, bemutatva azokat az epigrammákat, amelyek az aisóposi *fabellák*hoz hasonlíthatók, vagy amelyek mesék feldolgozása, átalakítása alapján születtek.² Mesék azonban sokkal rejtettebb módon is előfordulhatnak Janusnál, s ez is mutatja az előgyakorlatok mindent átható voltát, akár önkéntelen reflektáltságukat. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy az önkéntelenség és tudatosság Janusnál állandó kérdés: a határmezsgye alig állapítható meg a jelenségek vizsgálata során.)

A következőkben voltaképpen nem is a meséről, hanem a mese poétikai eszközeiről lesz szó, amelyek révén a költő megidézi a műfajt, s ezzel gazdagítani tudja a „nem mesét” is, azaz egy olyan alkotást, amely eredendően nem mesének készült.

* A szerző a HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport tagja. A tanulmány eredetileg előadásként hangzott el a Jankovits László hatvanadik születésnapjára szervezett konferencián (Pécs, PTE BTK, 2024. április 18.).

¹ JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és reformáció, 27).

² *Uo.*, 53–54.

(Íme, milyen botladozva lehet beszélni egy összetett esztétikai jelenségről, amely a szövegnek különös szépséget kölcsönöz.)

Plutarchos *Királyok és hadvezérek bölcs mondásai* című műve Janus Pannonius fordításában talán azért sem tartott különösebb számot a kutatás figyelmére, mert a fordításokat általában a költő legkevesbé önálló műveinek tartották.³ És ez természetes is. Janus tehetségének, sajátos alkotói karakterének köszönhető, hogy ez az ő esetében mégsem így van. Máshol demonstráltuk, hogy a költő az apophthegmára, e rövid, csattanós prózai kisműfajra csaknem versként tekintett, szinte epigrammaként kezelte az egyes mondásokat; s a rendkívüli szöveghűség szigorú kötelékében a szép hangzás, a *concinnitas* bámulatosan magas szintjét valósította meg.⁴ A szöveghűség követelményét a végsőig fokozta azzal is, hogy a kezében tartott görög eredeti – azaz a rendelkezésére álló kódex vagy kódexek – központozásához, tagolásához igazította a szöveg ritmizálását. A colonok elejét, közepét, végét a klasszikus prózaritmus szabályai szerint ritmizálta, ám eközben messze túllépte a prózaritmus megengedett kereteit, s tegyük hozzá, az eredeti ebbéli jellemzőit is. A Janus-féle apophthegmák esetében csaknem túlzás nélkül versekről beszélhetünk.⁵ (És itt most nincs jelentősége annak, hogy korábbi fordításokat is felhasznált munkájához.)⁶

A szövegformálás rejtelmeként azonban nem merülnek ki a fent említettekben. Miként az epigramma jellemzői, éppen úgy más műfajok eszközei is tetten érhetők az apophthegmák szövegében. Ám ne gondoljunk harsány jelekre: árnyalatokról, finom megoldásokról van szó csupán – a Janus által önmagára rótt fordítói hűség meg sem engedne mást –, amelyek mégis gazdagítják a szöveg esztétikumát.

Az antik irodalmi mese eredendően nem önálló műfajként bukkant fel az idők homályából, hanem más műfajok retorikai/poétikai tartozékaként. Legtöbbször exemplumszerepben színesítette a szöveget.⁷ Csupán a hellénisztikus korban je-

3 Ἀποφθέγματα βασιλέων καὶ στρατηγῶν. A mű címe Janus fordításában: *De dictis regum et imperatorum*. A fordítást egyetlen kódex őrizte meg: Lipcse, Universitätsbibliothek, Rep I 80.

4 A tárgyhoz lásd jelen sorok szerzőjének munkáit: ZSUPÁN Edina, *A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius Apophthegmata-fordításában*, ItK, 2020, 474–495; Uő, *Jólszerkesztettség és szép hangzás Janus Pannonius prózafordításában = Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630)*, szerk. BAJÁKI Rita, SZILÁGYI Emőke Rita, Bp., reciti, 2023 (*Reciti Konferenciakötetek*, 23), 71–93; valamint akadémiai doktori értekezését: ZSUPÁN Edina, *A próza poétikája: Plutarchos Királyok és hadvezérek bölcs mondásai című műve Janus Pannonius fordításában*, kézirat, 2024.

5 Részletesen lásd ZSUPÁN, *Jólszerkesztettség és szép hangzás...*, i. m.; Uő, *A próza poétikája...*, i. m.

6 A Janus által felhasznált fordításokhoz lásd az 4. jegyzetben megadott irodalmat.

7 *Spätantike Fabeln: Avian und Romulus*, hg., übers. Niklas HOLZBERG, Berlin–Boston, De Gruyter, 2022 (*Sammlung Tusculum*), 9. Ilyen értelemben tárgyalja a műfajt Theón is, Aphthonios és Hermogenés mellett a legismertebb előgyakorlat-szerző, aki szerint a mese nagyon jól felhasználható a beszédekben. A mese eddig legáltalánosabb és legfrappánsabb definícióját is Theónnak köszönhetjük: *μῦθος ἐστὶ λόγος ψευδῆς εἰκονίζων ἀλήθειαν*, „a mese olyan kitalált történet, amely a valóságot ábrázolja”. (Aelius THÉON, *Progymnasmata*, Texte établi et traduit par Michel PATILLON, Paris, Les Belles Lettres, 1997, 30.) A műfaji meghatározásokhoz, a terminológiához és általában is lásd Christos A. ZAFIROPOULOS, *Ethics in Aesop's Fables: The Augustana Collection*, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2001 (*Mnemosyne: Bibliotheca Classica Batava*).

lent meg e kereteken kívül, legelőször egy rétoroknak szánt meserepertóriumban, amelyet a Faléroni Démétrios (ca. 350–280) állított össze, s az *Aisópeia* címet adta neki, a 6. századi legendás, ám történetileg alig megfogható Aisóposra visszavezetve gyűjteményét. Ezt követően a római császárkor elején született egy prózai görög mesegyűjtemény – Aisópost tüntetve fel szerzőként –, amely már önálló jogon létezett, s önálló olvasásra, épülésre szolgált.⁸ Ez az úgynevezett *Collectio Augustana*.⁹ Ugyancsak a római császárkor elején születtek meg Phaedrus latin és Babrios görög verses változatai, akik az *Aisópeiát* jambikus senariusokba (Phaedrus), illetőleg choliambusokba¹⁰ (Babrios) öntötték, s klasszikus irodalmi helyeket is felhasználtak.¹¹ Később – a kései antikvitásban – e verses formákat bátran visszaalakították prózára az iskolai oktatás céljaira. A latin nyugaton Phaedrus meséiből létrejött az *Aesopus Latinus*-hagyomány (ennek része például a Romulus-gyűjtemény), s ugyanez történt a görög Babriossal is keleten. Utóbbinak ráadásul római recepciója is volt, a 4. és 5. század fordulóján Avianus 42 verses mesét alkotott belőlük elégikus disztichonokban.¹²

E mesehagyomány – elsősorban későantik prózai formája és Avianus disztichonokba szedett változata – a középkorban is mindvégig az iskolai oktatás része volt. A latin Aisópost – legyen ez most egy összefoglaló elnevezés – a kisiskolások forgatták, Donatus grammatikája és Cato disztichonjai mellett. A *minores* szerzők közé tartozott.¹³ A görög nyelv újrafelfedezése után a görög Aisópos is hasonló szerepbe került; egyébként természetesen Bizáncban is az iskolai curriculum része volt.¹⁴ Számos olyan kódex maradt fenn a 15. századból és a 16. század elejéről, amelyben a görög grammatikát Aisópos-mesegyűjtemény kíséri. Ezek gyakran tanulói, esetleg

8 Vitatott, hogy kapcsolatban állt-e a Faléroni Démétrios-féle repertóriummal. Zafiroopoulos szerint a kutatás egyöntetűleg elutasítja az összefüggést a két gyűjtemény között (ZAFIROPOULOS, *i. m.*, 24.), ám Holzberg legutóbbi összegzésében úgy fogalmazott, hogy a *Collectio Augustana* a nevezett repertórium hatására jött létre. (*Spätantike Fabeln...*, *i. m.*, 9)

9 A gyűjtemény nevét a Bayerische Staatsbibliothekben őrzött 13. századi, Augustanus Monacensis 564-es jelzetű kódexről kapta (recensio I Perry alapján). A kézirat 231 prózai mesét tartalmaz betűrendben, a mesék első szavának első betűje szerint. Valamennyi mesét epimythion (tanulság) követ. A *Collectio Augustanáról* átfogóan, részletes irodalommal: ZAFIROPOULOS, *i. m.*, 23. Klasszikus kiadása: *Aesopica: A Series of Texts Relating to Aesop or Ascribed to Him or Closely Connected with the Literary Tradition that Bears His Name*, coll., ed., transl., comm. Ben Edwin PERRY, Urbana, University of Illinois Press, 1952.

10 A choliambus olyan jambikus trimeter, amelyben az utolsó láb spondeus, tehát sántít a jambus. Ezért hívják sánta jambusnak, skazónnak is.

11 Klasszikus kiadásuk: BABRIUS and PHAEDRUS, ed., transl. Ben Edwin PERRY, Cambridge (MA)–London, 1965 (The Loeb Classical Library).

12 Romulus és Avianus kiadása: *Spätantike Fabeln...*, *i. m.*

13 Robert BLACK, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 173.

14 Aisópos késő középkori, kora újkori szerepéről általában lásd: Federica CICOLELLA, *Donati Graeci: Learning Greek in the Renaissance*, Leiden–Boston, Brill, 2008, különösen a második fejezet: *The Greek Curriculum*.

tanári magánmásolatok voltak.¹⁵ (Csupán kitekintésként említjük, hogy a görögül tanuló magyar diákok még a 20. század végén is Aisóposszal kezdték az ismerkedést a műveltség e szent nyelvével: a „gyógygörögösök” is emlékezhetnek a kék szövetbe kötött *Tanuljunk Nyelveket* sorozat első leckéjének kezdetére: “ππος και ὄνος εις την ἀγορὰν ὀδεύουσιν. „A ló és a szamár a piacra mennek.”)

A mese mint az előgyakorlatok szerves eleme természetesen a ferrarai iskolában is jelen volt, s minden bizonnyal Aisópost is olvastak.¹⁶ Tudjuk ugyanis Angelo Decembrio *De politia litterariájából*, hogy az iskola alapítója, a veronai Guarino fordított latinra Aisópost. Decembriónál ezt mondja Guarino: „Aesopus, qui graece fabellas scripsit, a me nuper latinitate donatus.” („Aesopust, aki görög meséket ír, a minap latinsággal ruháztam fel.”) Ez a fordítás azonban sajnos elveszett.¹⁷ Az anekdotikus kisműfajok egyébként is előtérben voltak a ferrarai iskolában. Egyik kimagasló képviselőjük, Valerius Maximus a quattrocento curriculumának egyik központi szerzője volt,¹⁸ s egyben Guarino kedvenc auktorának is számított. A nagy pedagógus e kisműfajokat nyelvi alkalmasságuk s történeti tudástartalmuk mellett morális tanulságaik miatt is fontosnak tartotta.¹⁹

Apophthegma, chria, apomnēmoneuma, mese: átjárható műfajok, formák. Az apophthegma valamely jeles személy bölcs, szellemes mondása. Az az apophthegma azonban, amely a situációt is lefesti, már azonos a mondást tartalmazó chriával. E két alpműfajt változatos formában tartalmazzák a többiek: a mesék, az anekdoták, az apomnēmoneumák. Nem csoda hát, ha poétikai jellemzőik is színezik egymást.

15 Például: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 59.33. A kódex teljes digitális másolata elérhető a BML digitális tékájában: <https://teca.bml.contentdm.oclc.org/digital/collecti-on/plutei/id/1212827/rec/2729>.

16 Az iskola tanrendje, amelyet Battista Guarino *De ordine docendi et studendi* című értekezése rögzített, alapvetően Quintilianus nagy pedagógiai-retorikai munkájára, a *Szónoklattanra* épült (*Institutio oratoria*). Jankovits Lászlót idézzük: „A gyakorlatok Quintilianus kézikönyve szerint a képzés grammatikai szakaszában kezdődnek a mesés elbeszélések feldolgozásával: a vers prózává alakításával, a más szavakkal történő értelmező újramondással, szabad parafrázissal.” (JANKOVITS, *i. m.*, 51.) Battista Guarino a *De ordine docendi et studendi*-ben kifejezetten Aisópost nem említi. – Aisópos ismeretéhez a korszakban és a korábbi évszázadokban haszonnal forgatható: UTASI Csilla, *Az aesopusi műfaj humanista értelmezése*, Hungarológiai Közlemények, 2010/4, 49–58; kora újkori hazai jelenlétéhez lásd RITÓÓKNÉ SZALAI Ágnes, *Eleink szórakoztató olvasmányairól*, ItK, 1980/5–6, 650–655; MOÓR Anna, *Aesopus = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsa, I, Bp., Balassi, 2003, 21.

17 Remigio SABBADINI, *La scuola e gli studi di Guarino Guarini Veronese*, Catania, 1896, 124, 2. jegyzet. Újabban Cristina COCCO, *La traduzione esopica attribuita a Guarino Veronese nel codice Ambrosiano R 21 67 = Il ritorno dei classici nell’Umanesimo: Studi in memoria di Gianvito Resta*, a cura di Gabriela ALBANESE, Claudio CIOCIOLA, Mariarosa CORTESI, Claudia VILLA, Firenze, SISMEL Edizioni del Galluzzo, 2015, 151–177.

18 Valerius Maximus a 14. századtól válik iskolai szerzővé Itáliában, s a 15. században tovább növekszik a népszerűsége. Vö. BLACK, *i. m.*, 216, 240–242; Uő, *School = The Oxford Handbook of Neo-Latin*, ed. Sarah KNIGHT, Stefan TILG, Oxford, Oxford University Press, 2015, 217–231, 225.

19 Marijke CRAB, Jeroen DE KEYSER, *Il commento di Guarino a Valerio Massimo*, Aevum, 2013, 667–684, 669–670.

Ez történik Plutarchos apophthegmagyűjteményében is. Az egyik műfaj, amely észrevehetően átszínezi a mondásokat, vagy inkább átfedésben van velük, véleményem szerint az aisóposi hagyomány meséje. Nézzünk meg egyet közülük! (Elöljáróban kell megjegyezni, hogy a görög szöveget egy 12. századi kódexből közöljük, megtartva a kódex eredeti központosítását.²⁰ Ugyanis csak így figyelhető meg a maguk teljességében a szöveg poétikai sajátosságai.)

Ἀλώπηξ εἰσελθοῦσα εἰς πλάστου ἐργαστήριον ·
καὶ ἕκαστον τῶν ἐνόντων διερευνῶσα ·
ὡς περιέτυχε τραγωδοῦ προσωπεῖω ·
τοῦτο ἐπάρασα εἶπεν ·
ὦ οἶα κεφαλή ἐγκέφαλον οὐκ ἔχει.

πρὸς ἄνδρα μεγαλοπρεπῆ μὲν σώματι κατὰ ψυχὴν δὲ ἀλόγιστον εὐκαιρος ὁ λόγος.²¹

Egy róka bement egy agyagszobrász műhelyébe,
végigszemlélt mindent, ami ott volt,
s amint rábukkant egy tragikus maszkra,
felemelte, és így szólt:
micsoda fej, [és] nincs agyveleje!

Külsőleg megnyerő, ám üresfejű emberről szól a történet.²²

Vajon ez a szöveg próza-e, vagy pedig vers? Kissé elbizonytalanító kérdés. A szöveg próza, a *Collectio Augustana* egy darabja. Viszont talán olvasva is érezhető, hogy határozottan ritmikus. Ritmusát pedig nem csupán – sőt megkockáztatom, hogy nem elsősorban – a colonok végén található ritmikus clausuláknak köszönheti, hanem a gondolatok ritmusának. Nagyon redukált, takarékos szövegről van szó: a „történet” kis epizódokra bomlik, amelyek ütemesen követik egymást. (Az eredeti tagolás ezt nagyon jól visszaadja: a colonok egyben grammatikai egységek is. Nemcsak mellékmondatokat, hanem azokat tömörítő rövidítőszervezetek vonzaskörzetét tartalmazhatják, vagy sok minden mást. A rövidítőszervezetek egyébként nagyon jellemzők e tömör műfajokra, s főként az előzményeket foglalják magukba, a ragozott igék rendszerint a végkifejletben, a csattanóban vannak.)

A ritmikus próza történetében Cicero volt az, aki elsőként elkülönítette a gondolatok ritmusán alapuló s azok elrendezéséből fakadó ritmust (amely a figurákat is ennek megfelelően rendezi el) az időmértéken alapulótól.²³ Valójában Gorgias, a *concinntasra* és a *compositióra* nagy hangsúlyt fektető hellénisztikus úgynevezett periodikus próza atyja sem foglalkozott még az időmértékből fakadó ritmussal.²⁴ Az ő

20 Bibliothèque nationale de France, Supplément grec 690, f. 158v. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525102118/f324.item.zoom>.

21 Kiadása: *Aesopica...*, i. m.

22 A magyar fordítások a tanulmány szerzőjétől származnak.

23 ADAMIK Tamás, *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*, Bp., Seneca Kiadó, 1998 (Seneca Könyvek), 139.

24 Eduard NORDEN, *Die antike Kunstprosa vom 6. Jh. v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, 2 Bände, Leipzig, Teubner, 1915³, I, 63–79. Gorgias prózáját összegzi: ADAMIK, i. m., 24–26. E prózastílus pontosabb elméleti kidolgozása Cicero *Orator*ában található.

ritmusa a mondat egy szótagnál hosszabb alkotóelemeiből született.²⁵ Isokratés az, akinél már az időmérték is nagy szerepet játszik. A *Collectio Augustana* prózai meséi ennek a hellénisztikus prózának a hatását is tükrözik, nem utolsósorban ennek köszönhetik megformáltságukat.²⁶

Most pedig vegyünk egy plutarchosi apophthegmát!

[Alexandros/13]

Παρατασσομένου δὲ τοῦ στρατεύματος
 ἰδῶν τινα τῶν στρατιωτῶν τὸ ἀκόντιον ἐναγκυλοῦμενον
 ἐξέωσε τῆς φάλαγγος ὡς ἄχρηστον
 ὅς ‘παρασκευάζεται νῦν
 ὅτε χρῆσθαι δεῖ τοῖς ὅπλοις’. (180C–D)²⁷

Amikor már hadrendben állt a hadsereg,
 megpillantván, hogy egy katona még a hajítósíjat illeszti dárdájára,
 elűzte a falanxból mint alkalmatlant,
 aki „most készülődik,
 amikor már használni kell a fegyvereket”.

Az apophthegmában ugyanaz a struktúra és szövegdinamika érzékelhető, mint a mesében, a történet hasonlóan, epizódról epizódra halad előre. A colonok hosszúsága csaknem azonos a mesében tapasztaltakkal. Az előzményeket mindkettőben rövidítőszervezetek tömörítik, a hangsúly – miként a mesében a végkifejleten – itt is a csattanón, a mondáson, dictumon van. (Ugyanis a két műfajban közös elem a tanulság, amelyre a rövid kis történet mindkét esetben kifut.)

Következő két példánk – mind a mese, mind pedig az apophthegma – hosszabb és részletgazdagabb. Először nézzük a mesét!²⁸

25 ADAMIK, i. m., 26.

26 A *Collectio Augustana* szövegei esetében a kutatás kimutatott egy choliambus-szubszt-rátumot. Valószínűleg e verses előzmények is hozzájárultak a mesék prózában is feltűnő megformáltságához. Vö. FRANCISCO RODRÍGUEZ ADRADOS, *La tradición fabulística griega y sus modelos métricos*, Emerita, 1969, 235–315; Emerita, 1970, 1–52. Hivatkozik rá: VÁMOS HANNA, *Az aesopusi állatmesék romulusi szöveggyománnyának szerkezete*, PhD-értekezés, kézirat, 2015, 6.

27 PLUTARCHUS, *Moralia II*, hg. Wilhelm NACHSTÄDT, Wilhelm SIEVEKING, John Bradford TITCHENER, Leipzig: BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1971² (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), 27. A tördelés nem a szövegkiadás, hanem a *Moralia*-szöveggyománnyal egyik fontos kódexének, G-nek (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. gr. 182, f. 153v) tagolását követi.

28 A görög szöveg és tagolás forrása ismét a *Collectio Augustana*t tartalmazó 12. századi kódex: Paris, BnF, Supplément grec 690, f. 158v (lásd a 20. jegyzetet).

Ἀνθρακεύς ·
 ἐπί τινος οἰκίας ἐργαζόμενος ·
 ὡς ἐθεάσατο γναφεά προσελθόντα ·
 παρεκάλει αὐτὸν ὅπως αὐτῷ σύνοικος γένηται ·
 [καί]²⁹ διεξιὼν ὡς οἰκειότεροι ἀλλήλοισ ἐσσονται ·
 καὶ λυσιτελέστερον διάξουσι μίαν ἔπαυλιν οἰκοῦντες ·
 καὶ ὁ γναφεὺς ὑποτυχῶν ἐφη ·
 ‘ἀλλ’ ἔμοιγε τοῦτο παντελῶς ἐστὶν ἀδύνατον ·
 ἃ γὰρ ἐγὼ λευκανῶ, σὺ ἀσβολώσεις’.

ὁ λόγος δηλοῖ, ὅτι πᾶν τὸ ἀνόμοιον ἀκοινωνητὸν ἐστὶν. (Perry 29)

Egy szénégető
 éppen egy házon dolgozott.
 Amint megpillantott egy gypajűfűsűlőt, hogy arra tart,
 kérte, hogy lakjanak együtt,
 elmagyarázva, hogy közelebb fognak kerülni egymáshoz,
 és mindketten jól járnak, mert egy telken laknak.
 A gypajűfűsűlő így szólt:
 „de ez nekem teljességgel lehetetlen.
 Amit ugyanis én kifehéritek, te be fogod feketíteni”.

A történet azt mutatja, hogy a teljesen különböző dolgok között nincs átjárás.

Plutarchos alábbi, hasonló terjedelmű, gondolatritmusú és tagolású apophthegmája még annyiban is hasonlít a fenti meséhez, hogy a tanulságot is megfogalmazza. (A görög szöveget, bár a szövegkiadásból vesszük, nem a kiadás, hanem a kódexek alapján³⁰ tagoljuk.)

Szkilurosz, aki nyolcvan fiút hagyott maga után,
 amikor meghalni készült,
 mindegyiküknek egyenként odanyűjtott egy nyílvezzőkből álló köteget,
 és megparancsolta, hogy törjék ketté.
 Miután mindannyian hiába próbálkoztak,
 ő egyenként kihűzta a nyílvezzőket,
 és könnyedén eltörte őket.
 Ezzel arra tanította fiait,
 hogy ha összetartanak,
 erősek maradnak,
 ám gyengévé válnak, ha szétszélednek, és viszálykodnak egymással.

29 A párizsi kéziratban.

30 Mivel elsősorban Janus Pannonius fordítása érdekel bennünket, most azt a szöveggyománnyt vesszük figyelembe, amelybe a Janus által a fordításhoz használt szöveg tartozhatott. Ennek meghatározása hosszú kutatómunka eredménye volt, amelyet *A próza poétikája...* (lásd 4. jegyzet) című munkában tettünk közzé.

- 1 Σκιλοῦρος ὀδοήκοντα παῖδας ἄρρενας ἀπολιπῶν ·
 U - U - U - - U - U - UU UU U -³¹
- 2 ἔπει τελευτᾶν ἔμελλε ·
 U - U - - U - - [H2]
- 3 δέσμην ἀκοντίων ἐκάστω προτείνων ·
 - - U - U - U - - U - - [H2]
- 4 ἐκέλευσε καταθραῦσαι ·
 UU - U U - - -
- 5 πάντων δὲ ἀπαγορευσάντων ·
 - - UU U U - - - [H3]
- 6 καθ' ἐν αὐτὸς ἐξελὼν ἀκόντιον ·
 - U - U - U - U - U - [H4]
- 7 ἅπαντα ῥαδίως συνέκλασε ·
 U - U UU - U - U - [H4]
- 8 διδάσκων ἐκείνους ·
 U - - U - - [H2]
- 9 ὅτι συνεστῶτες ·
 UU U - - - [H3]
- 10 ἰσχυροὶ διαμενοῦσιν ·
 - - - UU U - - [H2]
- 11 ἀσθενεῖς δ' ἔσονται διαλυθέντες και στασιάσαντες. (174F)³²
 - U - U - - UU U - - - UU U - - [H2]

A görög szöveg nem csupán elrendezését és felépítését tekintve, hanem időmérték szempontjából is ritmikus. Például a 6. colon (καθ' ἐν αὐτὸς ἐξελὼν ἀκόντιον ·) csaknem egy teljes jambikus trimeter. Hozzá kell tennünk azonban, hogy – miként erre Quintilianus rámutatott – a jambus áll a legközelebb az élőbeszédhez, s könnyen verssorrá tud rendeződni. Árukodóbbak a ritmikusságról a prózai mesék esetében a colonvégek, amelyek jelen példánkban is kivétel nélkül ritmikusak. Leírhatók egyfelől Plutarchos jellemző clausulatípusaival,³³ ahol pedig nem, a záradék ott is

31 A tagolópontok előtti rövid szótagokat mindvégig hosszúnak vesszük.

32 PLUTARCHUS, *Moralia*, i. m., 10.

33 Ezeket jelöljük mind a görög szövegben, mind Janus fordításában a sorok végén a H betű és egy szám kettősével, Hutchinson monográfiája alapján: G. O. HUTCHINSON, *Plutarch's Rhythmic Prose*, Oxford, Oxford University Press, 2018. Hutchinson szerint Plutarchos jellemző clausulatípusai a következők: (ritmikus záradékok:) 1. - U - - U - / - - - - U -; 2. - U - -; 3. - U - - -; 4. - U - U -; (nem ritmikus záradékok:) 1. - U - - - U -; 2. - - - -. Minden longum két brevével helyettesíthető, kivéve az utolsót, amely azonban pozíciójából fakadóan breve is lehet. A Hutchinson által rögzített típusok egyébként teljességgel megfelelnek az A. Hein által regisztrált clausuláknak. Ó figyelte meg elsőként, hogy Plutarchos a hellénisztikus és a római műpróza jellemző clausuláit használta (vö. Konrat ZIEGLER, *Plutarchos = Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, hg. August PAULY, Georg WISSOWA, Wilhelm KROLL, Band XXI, Stuttgart–München, 1951, col. 636–962, 935–938. Plutarchos ritmikus prózájához lásd még: F. H. SANDBACH, *Rhythm and Authenticity in Plutarch's Moralia*, *The Classical Quarterly*, 1939, 194–203; M. BALDASSARI, *Osservazioni sulla struttura del periodo e sulla costruzione ritmica del discorso nei Moralia di Plutarco = Rhetorical Theory and Praxis in Plutarch: Acta of the IVth International Congress of the International Plutarch Society*, Leuven, July 3–6. 1996, ed. Luc VAN DER STOCKT, Leuven, Peeters – Namur, Société des Études classiques, 2000 (Collection d'Études Classiques), 1–13; PLUTARCH, *How to Study Poetry (De audiendis*

ritmikus: a 4. colon végén a sánta jambusra jellemző egy rövid és három hosszú szótag annyira karakterisztikus, hogy ezt a zárást is nagyon határozottan ritmikussá teszi. Különösen azért, mert a záró képletet (egy jambus és egy spondeus kettősét) egy teljes szó foglalja magába, s az előtte álló szóköz okozta árnyalatnyi szünet még erőteljesebben leválasztja a choliambusszerű zárlatot a colon megelőző részéről.³⁴ Figyelemre méltó, hogy az apophthegma tanulságrésze különösen kidolgozott ritmikailag. A két utolsó colon (10, 11) egyaránt három brevére és két longumra végződik, sőt, ez a képlet a legutolsó colon végén kétszer fordul elő, köszönhetően természetesen a szimmetrikus mondatszerkesztésnek: a két, azonos hosszúságú és ritmikai felépítésű participium között az „és” (καί) szimmetriatengelyként viselkedik, s ugyanez a struktúra a ritmus szintjén is leképeződik. Ráadásul e határozott képleteket most is egy-egy teljes szó foglalja magába, emellett pedig a két megelőző láb is jellegzetes, ugyancsak egy-egy szó által képviselve (creticus és baccheus). Jól látszik tehát, hogy az apophthegmák és a prózai mesék között lényegileg nincs különbség sem tartalmilag, sem formailag.

Janus a következőképpen fordítja az apophthegmát. (A fordítás tagolását a fordítást egyedülként megőrző kódexből vesszük, ugyanis csakis így ragadhatók meg a költő poétikai elvei a maguk teljességében, különös tekintettel a szöveg ritmusára.)

- 1 Scilurus octoginta maribus filiis superstitibus cum esset moriturus ·
 U – U – – – U UU – –U– U – UU – U – – UU– – [clausula heroa]
- 2 manipulam telorum singulis porrigens ·
 U UU – – – – U – – U – [H1]
- 3 hortabatur confringere ·
 – – – – – – U – [H1/dochmius]
- 4 Frustra fatigatis omnibus ·
 – – U – – – – U – [H1/dochmius]
- 5 ipse uno quoque telo singillatim decerpto ·
 – U – – – U – – – – – – – [dispondeus vagy molossus]
- 6 facile contrivit omnia ·
 UUU – – U – U – [H4]
- 7 docens illos ·
 U – – – [H3]
- 8 siquidem consenserint ·
 – U – – – U – [dochmius]
- 9 fortes permansuros ·
 – – – – – – [dispondeus]

poetis), ed. Richard HUNTER, Donald RUSSEL, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 23–25; Donald Andrew RUSSELL, *Language, Style, and Rhetoric = The Cambridge Companion to Plutarch*, ed. Frances B. TITCHENER, Alexei V. ZADOROJNYI, Cambridge, Cambridge University Press, 2023 157–175.

³⁴ A prózaritmusban a szóközök fontos szerepet játszanak. Lásd ehhez Quintilianus (*Institutio oratoria*, 9.98) megjegyzését: „Mert a különálló szavak között van valami rejtett idő...” (Adamik Tamás fordítása) Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, szerk. ADAMIK Tamás, Pozsony, Kalligram, 2008, 637.

10 imbecilles vero futuros ·

- - - - - u - - [H2]

11 si secesserint et fuerint dissidentes. (f. 6r)

- - - u - - uu- - u - - [H2]

Nem fér kétség Janus Pannonius esetében a ritmikai megformáltság magas szintjéhez, miközben szavak és szórend tekintetében, beleértve a grammatikai szerkezetek használatát is, nagyon közel marad az eredetihez. Ami a ritmikus clausulákat illeti, Janus részben a Plutarchosra jellemző clausulákat használja.³⁵ Részben azonban olyan latin clausulákat is alkalmaz, amelyek nem tartoznak a regisztrált plutarchosi ritmikus clausulák közé. Ilyen például a dochmius (x – – u –), amelyet Quintilianus melegen ajánl,³⁶ vagy a bizonytalan záróminőségű dispondeus.³⁷ A fordítás kimagasló és az eredetijét is felülmúló költőiségére jellemző a *clausula heroa* (– u u – –) használata, amelynek alkalmazását a műprózában nem ajánlják, olyannyira költői. Fontos azonban megjegyezni, hogy Janus nem csupán a colonvégeket ritmizálja, hanem rendszerint a teljes colont. A megelőző ritmus szépen előkészíti a clausulákat, a szóhosszúság is illeszkedik a ritmikus záradékokhoz. Az egyes ritmizált egységek architektonikusan, tehát térbeli elrendezésükben is követik a szöveg felépítését, szimmetriáját. A ritmus e csiszoltságát a költő letisztult, nagyon takarékos, frappáns szóhasználattal s hasonlóan választékos szintaxissal éri el. Egyfajta lexikális minimumot követ, csak annyi szót használ, ami a megértéshez feltétlenül szükséges, ám törekszik arra, hogy a választott szavakban szemantikai erő és ritmus legyen. (Az epigrammaköltő attitűdje ez.) Az apophthegma műfaja által követelt *brevitast* Janus tovább fokozza, magasabb szintre emeli. Az első colonban közölni kívánt információt például, hogy tudniillik valaki meghal, mások pedig hátramaradnak, a görög eredeti a halálán lévő királyhoz fűzött igeneves rövidítő szerkezettel, participium coniunctummal fejezi ki („Σκιλοῦρος ... ἀπολιπῶν”), Janus viszont a hátramaradó nyolcvan fiúhoz fűzött melléknévvvel („octoginta maribus filiis *superstitibus*”). A közös a kettőben a névszóiség. Ez a fajta transzpozíció egyébként Janus eszköztárában már meglehetősen távolságot jelent az eredeti szövegtől, ám ezzel a trükkel eléri, hogy a latin változat ugyanolyan tömör maradjon, mint az eredeti, sőt, tömörebb. A forma („octoginta maribus filiis *superstitibus*”) ugyanakkor kétféleképpen is értelmezhető Janus mondatában. Lehet csonka rövidítőszerkezet, ablativus absolutus *mancus* („miközben nyolcvan fia maradt hátra”),³⁸ de tekinthető az „odanyújtva” („porrigens”) részeshatározós esetben álló vonzatának is („nyolcvan hátramaradó

35 Lásd a 33. jegyzetet.

36 QUINTILIANUS, *Institutio oratoria*, 9.97.

37 Johann Baptist HOFMANN, Anton SZANTYR, *Lateinische Grammatik 2: Lateinische Syntax und Stilistik*, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1972 (Handbuch der Altertumswissenschaft, II, 2), 716.

38 Ez azért is történhet, mert mellékmondat („cum esset moriturus”) szűrődik be az „octoginta maribus filiis *superstitibus*” és a „porrigens” által rövidített mellékmondat közé, ráadásul a „porrigens” a második colon legvégén helyezkedik el: messze esik tehát a kérdéses jelzős szerkezettől.

fiának”). Valószínűleg pontosabb úgy fogalmazni, hogy a szintagma egyszerre tölti be mindkét funkciót. Jól tükrözi mindez a formai minimum és a szemantikai maximum kettősét, amelyből különös nyelvi erő fakad. Emellett Janus szövegkohéziója így sokkal erősebb lesz a görög eredetiénél, abban ugyanis az információk szép sorban követik egymást, nem pedig összefonódva, mint a latin változatban.³⁹ Ilyen megfontolások előzik meg tehát a formai kidolgozást, vagy inkább járnak együtt azzal. Ezt „csupán” kiegészíti a vizsgált jelzős szerkezet metrikai csiszoltsága: a „maribus filiis superstitibus” elején és végén egy-egy anapestus (U U –) található, amely hypodochmiust (– U – U –) fog közre. A „filiis” utáni szóköz miatt a hypodochmiust akár egy creticusra és egy jambusra is oszthatjuk, s így a szekvenciának egyfajta fokozódó, klimaktikus jellege lesz. A ritmus tartalmat aláfestő jellegére szép példa a második colon két záró creticusa („singulis porrigens” – U – – U –), amely a nyílvesszők kiosztásának egymásutániságát érzékelteti a maga szaggatottságával.⁴⁰

A teljes apophthegmát végigkövethetnénk a tartalmi, lexikális, szintaktikai és formai jegyek, valamint azok összhatása nézőpontjából Janus változatában és mindvégig ugyanilyen összefonódó csiszoltságot tapasztalhatnánk. A homoioteleutonok, homioptotonok rímszerű hangzásáról, tagoló- és ritmikai erejéről,⁴¹ valamint általában a hangok szerepéről pedig még nem is ejtettünk szót.

Ám térjünk vissza fő tárgyunkhoz, a mese poétikai elemeinek jelenlétéhez Janus prózájában! Fentebb szó esett Babrios görög nyelvű verses meséiről, s azt is említettük, hogy meséiben mindvégig sánta jambust, choliambust alkalmazott. A choliambus nagyon karakterisztikus hangzású verssor, s mivel Babriosnál a teljes korpusz minden sorában ez szerepel, szoroson összefonódott a mese műfajával. Ha Janus fordításában a 6. és a 7. colont együtt tekintjük, azt láthatjuk, hogy a két

39 Talán ezen erős gondolati kohézió miatt hagyhatta el Janus a görög kódexekben álló első tagolópontot a saját fordításából. (Egyébként az eredeti tagolás lehető legteljesebb megőrzésére törekszik.) A fent bemutatott viszonyt figyelhetjük meg a görög eredeti 6. és 7., valamint Janus fordításának 5. és 6. colonja között: míg a görögben egymás után sorakozó információkkal találkozunk, addig Janusnál hyperbatonokkal szerkesztett, rövidítőszerkezettel dúsított tagmondattal: „ipse uno quoque telo singillatim decerpto · facile contrivit omnia”.

40 A creticus akkor érvényesül igazán, ha utána szóvég van. Vö. SZEPESY Tibor, *Bevezetés az ógörög verstanba*, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2013 (Antiquitas – Byzantium – Renascentia, 1), 139. Janus egyébként ebben az eredeti szöveg jellegzetességeit követi, ahol a második colon végén két baccheus található (ἐκάστω προτείων U – – U –), a baccheus azonban kevésbé karakterisztikus metrum, ezt a fajta szaggatottságot, amit a latin fordítás, semmiképpen sem érzékelteti.

41 „Ipse uno quoque telo singillatim decerpto”. Ebben a colonban érezhetően az „-o” homioptotonok határozzák meg a hangzást. Ugyanakkor az egység közepéig – a „telo”-val bezárólag – két azonos szekvencia követi egymást: – U – – | – U – –, aláhúzva, felerősítve a homioptotonok ritmusát. A colon második felének spondeusai – csak spondeusok alkotják az utolsó két szót – nemcsak szépen zárják az egységet, hanem tartalmilag is aláfestik a szöveget, érzékeltetve az egyenként való eltördelés lassú, nyugodt és megfontolt folyamatát. Más szempontból tekintve pedig az „-o”-ra végződő szavakat ütemesen egy-egy „másik” szó szakítja meg, a „quoque” és a „singillatim”, ráadásul a singillatim magas hangrendje benne az „s” mássalhangzóval gyökeresen eltér a colont egyébként uraló „o”-k és „e”-k világától, ezáltal változatosságot víve a szövegbe, s ellensúlyozva a spondeusok monotonitását.

egység közösen éppen egy choliambust tesz ki („facile contrivit omnia · docens illos” U U U – – U – U – U – –). Ez a ritmus ráépülve a szöveg egyéb, a mesékre is jellemző sajátosságaira, nagyon határozottan megidézi Janus szövegében a görög verses mesét. A ritmus most konkrét kapcsolatot teremt a mesék és az apophthegma janusi fordítása között. Más szavakkal: a mesékre jellemző s az apophthegma által is képviselt, önmagában is ritmikus szövegstruktúra, ha időmértékes ritmussal is kiegészül, az olvasóban/hallgatóban önkéntelenül is a verses meséket idézheti fel. Minél polírozottabb a szöveg formailag, s minél inkább közelít a vershez, annál inkább. Janus legfőbb tulajdonsága pedig ebben a fordításában, hogy az eredetiben megfigyelhetőnél jóval nagyobb mértékben ritmizálja a szöveget, s miként láttuk, a mesékre jellemző verssor is fellelhető nála.

Következő példának az eddig megfigyelteken túl még egy olyan jellegzetessége van, ami a meséhez köti. Filipposról szól az alábbi apophthegma:⁴²

[Philippos] be akart venni egy igen megerősített várat.
Miután a felderítők hírül adták neki,
hogy minden tekintetben kemény és bevehetetlen,
megkérdezte: vajon annyira járhatatlan,
hogy még egy aranyat vívő számára sem tudja megközelíteni?

Castellum quoddam capere adniti *⁴³ 12 (11)
munitissimum · 5
postquam renunciarunt exploratores · 12
durum omnino et inexpugnabile esse · 14 (11)
rogavit num adeo invium foret · 12 (11)
ut ne asinus quidem aurum vehens possit accedere. 17 (15)

Egy pillantás a szövegre is elég ahhoz, hogy lássuk: hasonló hosszúságú colonokból épül fel. Ha megszámloljuk a szótagokat, akkor azt találjuk, hogy a sorok szótag-száma közelít a jambikus senariusokba rendezett Phaedrus-mesék szótagszámához. A szótagok száma az egyes egységekben ugyanis 12 és 17 között mozog, miként azokban. (Az öt szótagból álló második egységet az első „sor” részének is tekinthetjük.) Jó párhuzam ehhez legelső mesénk a rókaról és az álarcról, ám most Phaedrus változatában. Ebben a szótagszám 13-tól 16-ig terjed.

Vulpes ad personam tragicam

Personam tragicam forte vulpes viderat;
quam postquam huc illuc semel atque iterum verterat,
‘O quanta species’ inquit ‘cerebrum non habet!’
Hoc illis dictum est quibus honorem et gloriam
Fortuna tribuit, sensum communem abstulit.⁴⁴

⁴² 178B; a lipcsei kódexben (lásd 3. jegyzet): 10r. Janus fordítását a lipcsei kódexben található központozás szerint tagoljuk.

⁴³ Janus által elhelyezett, plusz tagolópont.

⁴⁴ Phaedrus I, 7. BABRIUS and PHAEDRUS, *i. m.*, 201. – *A róka a tragikus maszkhhoz.* A róka rábukant egy tragikus álarcra. Miután ide-oda forgatta, így szól: „Ó, micsoda arc, és nincs agya!” Ez azokról szól, akiknek pozíciót és dicsőséget adott a szerencse, a józan ész azonban elvette.

Végül pedig álljon itt a verses görög mesék formája, a sánta jambus – csaknem – a maga teljességében. Az alábbi rövid apophthegmában az első tagolópontig terjedő szövegrész Janus fordításában egy közel tökéletes choliambus. Csupán a „donaverat” hosszú „o”-ja nem illik a sorba, ám felolvasás során ez akár meg is rövidülhetett.

Kotys annak, aki neki párducot ajándékozott, oroszlánt adott viszonzásul.

Κότυς τῷ δωρησαμένῳ πάρδαλιν · ἀντεδωρήσατο λέοντα. (174D, Kotys/1)
 U – – – U U – – U – – U – – UU U – – [H2]

Cotys / eum qui se donaverat pardo · redonavit leone. (5v)
 U – U – – – – U – – – [H3] U – – – U – – [H2]

A mondatban több szempontból is felfedezhetjük a metrikai tudatosságot Janus részéről. Miként korábban láttuk, a költő egyik vezérelve e fordításában a tömörség volt, ennek jegyében pedig ahol tudta, megőrizte a rövidítőszerkezeteket. Arra is láttunk példát, hogy ha nem is volt lehetősége pontosan követni az eredeti nyelvtani formát, inkább névszót alkalmazott a participiumos rövidítőszerkezet kiváltására, mintsem hogy mellékmondattá oldotta volna a szöveget. E rövid mondatban azonban szokásával ellentétesen járt el: mellékmondattá bontotta a görög participium coniunctumot (τῷ δωρησαμένῳ): „qui se donaverat pardo”. Ezzel elérte, hogy a mondat rövidségében is kerek legyen ritmikailag, első, hosszabbik egységében végigfutott egy metrikai szekvencia, egy erőteljesen choliambusra emlékeztető sorozat. Ebből a szempontból figyelemre méltó a „Cotys” tulajdonnév után elhelyezett ferde vonal. Ezt a vonalat a szöveget végigkorrigáló egykorú kéz helyezte el. Többek között éppen a szövegtagolásra vonatkozó javítások alapján úgy véljük, hogy ez a korrektor maga a költő lehetett.⁴⁵ A ferde tagolóvonalat pedig talán éppen azért érezte fontosnak, hogy határozott szünetet iktasson be a név után, ami által annak utolsó – eredendően rövid – szótagja az ejtés, felolvasás során megnyúlhatott. A colon ritmusa így még inkább megközelíthette a choliambust.

A skazón megbicsakló vége, amely megáll a tagolópont előtt, jól előkészíti az apophthegma csattanóját: „redonavit leone”. (Janus a sánta jambus legjellemzőbb részét, a végét, ami tulajdonképpen megegyezik a H3-as típusú ritmikus clausulával, egyébként többször is használja fordításában, sokszor a csattanó előtt, azt előkészítendő.) A csattanóban – a második colonban – újra megismétlődik a skazón vége (U – – –), majd egy baccheus (U – –) zárja a sort – a csattanón belüli csattanókként, mint egyfajta sajátos fokozás.

Ha megfigyeljük, Janusnál a tagolóponttal kettéosztott colonok aránya a görög eredetihez képest megváltozik: az első colon hosszabb, a második kissé rövidebb lesz. Az arany metszésre emlékeztető kettéosztás kétségtelenül hozzájárul a szöveg

⁴⁵ Hogy a korrektor Janus lehetett, ebben a munkánkban kíséreltük meg bizonyítani: ZSUNPÁN, *A próza poétikája...*, i. m. Érveink itt nem paleográfiaiak, hanem a fentihez hasonlóan poétikai jellegűek.

esztétikumához: az első colonban egy teljes verssor futhatott így végig, a másodikban pedig – mindennek köszönhetően – tömörebbé, feszesebbé válhatott a csattanó.

Miként láttuk, csupán árnyalatokról van szó, ami a mese elemeinek jelenlétét illeti Janus Pannonius *Apophthegmata*-fordításában. Ám a történetvezetés s a redukált, feszes és tagolt gondolatritmus, kiegészülve a magas szintű időmértékes ritmussal, óhatatlanul is felidézi az antik mesét. Janus talán önkéntelenül is megérezte ezt, s ezért is szaladt ki néha choliambus a tolla alól. Nem zárhatjuk ki természetesen a tudatosságot sem részéről. A mese – mind a prózai, mind pedig a verses mese – jegyei mindenesetre nagyon finoman vetülnek az apophthegmákra, színesítve őket, árnyalva jelentésrétegeiket. Bízunk abban, hogy példáink, bárha egy másik szempontból is, valamelyest mégis gazdagították azokat az alapvető megállapításokat, amelyeket Jankovits László a Janus-versek és a mesék kapcsolatáról tett.

KRITIKAI LAPOK

Horváth Margaréta

„Minden írások az mi hasznunkra íratnak”

BARTÓK István, *„Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, Bp., Universitas, 2023 (Irodalomtudomány és Kritika).

„*Tőlünk telhetően művelni és gazdagítani*” címmel jelent meg a magyar irodalmi gondolkodást feldolgozó *Irodalomtudomány és kritika* sorozat legújabb kötete, Bartók István kritikátörténeti korszakmonográfiája. A könyv a szerző korábbi munkáihoz hasonlóan Tarnai Andor irodalomtörténeti örökségének folytatójaként tekint önmagára. (13.) Tarnai 1984-ben megjelent, *„A magyar nyelvet írni kezdik”* című munkájában¹ alapozta meg a magyar kritikátörténeti gondolkodás kutatását és annak szemléletét a középkori magyar irodalmi gondolkodásról fellelhető adatok összegyűjtésével és rendszerezésével. Bartók könyve ezt az irányt követve szintén egy meghatározott időszakon belül kívánja megvalósítani irodalomtörténetünk kritikátörténeti feldolgozását: célja a középkort követő, 1530 és 1580 közötti évtizedek irodalmi gondolkodására jellemző fő vonások bemutatása, elsősorban a hazai vonatkozású jelenségekre fókuszálva.

A kritikátörténeti szemlélet már Bartók korábbi munkásságát is meghatározta. Jelen monográfiájához szorosan kapcsolódik két korábbi kötete, a *„Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*,² illetve a *„Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv-és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben* című.³ Előbbi a szóban forgó kötethez hasonlóan az *Irodalomtudomány és kritika* sorozatban megjelent korszakmonográfia, amely az 1630 és 1700 közötti időszak magyar irodalmi gondolkodásának sajátosságait dolgozza fel. Irodalmi gondolkodáson Bartók (Tarnaihoz hasonlóan)⁴ elsősorban általános követelmény-, illetve szabályrendszereket ért, amelyek mentén a

1 TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika).

2 BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).

3 BARTÓK István, *„Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv-és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és Kritika társsorozata).

4 TARNAI, i. m., 7.

korszak szerzői szóbeli vagy írásos műveiket alakították. Bartók kötetei többek között az ehhez használatos nyelvi eszközök feltérképezésére irányulnak. E szempontok szerint születik meg később a szerző Sylvester Jánosnak, a 16. század egyik meghatározó alakjának munkásságát feldolgozó könyve is. Sylvester megjelenése előtt a magyar nyelvű irodalom művelésére vonatkozó retorikai, poétikai és verstan tárgyú megjegyzések csak meglehetősen szórványosan fordultak elő.⁵ Noha Bartók könyvének fókuszában Sylvester János alakja áll, a 16. századi szerző nyelv- és irodalomszemléletéről tett állítások már több esetben érintik a jelen monográfiában tárgyalt témákat is, mint például a népnyelvek felértékelődésének folyamatát, vagy ehhez kapcsolódva a magyar grammatikairódom kezdeteit. Ebből a szempontból az 1530 és az 1580 közötti időszakot felölelő munkája szorosan kapcsolódik a Sylvesterről szóló kötethez.

Az új könyv a szerző témához kapcsolódó munkáinak egyfajta szintézisét igyekszik nyújtani. Kitűzött célja, hogy összegyűjtve, kontextusba helyezve láttassa a hazai irodalmi gondolkodást leginkább befolyásoló tényezőket a korban használatos grammatikai, retorikai és logikai kézikönyvek, fontosabb szellemi irányzatok bemutatásával. Bartók további célként jelöli ki, hogy munkájával ráirányítsa a figyelmet olyan nemzetközileg elismert szerzőkre és művekre is, melyekkel a hazai vizsgálatok csak kevéssé vagy egyáltalán nem foglalkoztak.

Könyvének elő-, majd zárszavában munkáját a mozaikkészítés jellegzetes művészeti technikájához hasonlítja. Véleménye szerint a különböző kapcsolatok feltárásával felvázolhatóvá válnak azok a kritikátörténeti jelentőségű mozzanatok, melyek az elsősorban hazai vonatkozásban vizsgált korszakot jellemzik és differenciálják, ezáltal teljesebb képet adva az 1530 és 1580 közötti időszak irodalmi gondolkodásáról. A mozaikkészítés eljárását tükrözi a kötet szerkezete is: számos kisebb egységből épül fel, melyeket a szerző öt, egymástól eltérő terjedelmű nagyobb fejezetbe csoportosít. Ahogy arra Bartók maga is reflektál előszavában, könyvét a Sylvester-monográfiájában már alkalmazott módszer szerint állította össze. A kiadvány főbb témáinak tagolása a trivium felosztását követve annak három területéhez kapcsolódik, a grammatikához, a retorikához és logikához. Ez a kötet előző munkájához hasonlóan szintén ötre egészíti ki a fejezetek számát, a vizsgált korszak előzményeit, illetve a Sylvester-kutatás újabb eredményeit tárgyaló részekkel.

Tarnai Andor az általa vizsgált korszak határait az akadémiai irodalomtörténethez igazodva⁶ a magyar irodalom kezdeteitől 1530-ig állapította meg,⁷ a hazai irodalomtörténet kritikátörténeti szempontú feldolgozásának további időhatárait pedig maga jelölte ki az MTA Irodalomtudományi Intézetében működő kritikátörténeti munkacsoport vezetőjeként.⁸ A monográfia mindemellett bevallottan törekszik arra, hogy a megelőző és a vizsgált időintervallumot követő korszak kri-

⁵ Uo., 227–283.

⁶ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964.

⁷ TARNAI, *i. m.*, 7.

⁸ A periodizációs kérdésekről Bartók előző korszakmonográfiájában részletesen értekezik: BARTÓK, „Sokkal magyarrabbul...”, *i. m.*, 13–20.

tikatörténetének dokumentumairól is számot adjon, szemléltetve ezzel az olvasó számára irodalmi gondolkodásunk folyamatos alakulását. A szerző az első fejezetben felveti, hogy bár Tarnai nyomán a korszak határai 1530 és 1580 között állapíthatók meg, a nagyobb összefüggések szemléltetésében egyes esetekben túl kell lépünk azokon. Annak érdekében, hogy teljesebb képet kapjunk a kijelölt időszak irodalmi gondolkodását meghatározó folyamatokról, szükséges olyan tényezőket is figyelembe vennünk, melyek kívül esnek az adott időkereteken. Erre ad példát munkája első nagyobb egységében, mely az *Adalék egy vizsgált korszak előzményeihez* címet viseli.

Sylvester-monográfiájában a szerző külön fejezetet szentel a magyar grammatikai irodalom kezdeteinek, illetve ehhez kapcsolódva egy Janus Pannonius nevéhez köthető magyar nyelvtannak, melynek létezését azonban a kutatás nem tudja bizonyítani. Jelen kötetében egy ehhez a forráshoz nagyon hasonló megítélésű, állítólag a 15. század végén keletkezett munkára hívja fel a figyelmünket. Lippi Zsigmond *Wi grammaticáját* Bartók kutatásai alapján csak egyetlen, mára már teljesen ellenőrizhetetlen említésből ismerjük: így a kötet érvelése szerint létezése a rendelkezésre álló források alapján, Janus Pannonius grammatikájához hasonlóan, nem bizonyítható, de nem is kizárható.⁹ Bartók mindamelllett, hogy a korszak nyelv- és irodalomszemlélete alapján állításokat tesz annak kapcsán, vajon a forrás létezhetett-e, vagy sem, a kutatástörténet sajátosságait is áttekinti. Így nemcsak az irodalmi gondolkodást a 15. század második felében alakító folyamatokra nyerhetünk rálátást, hanem a kutatás szemléletének időbeni változását is figyelemmel kísérhetjük. A szerző a dokumentum 18. századi említésétől indulva szemléletesen mutatja be, hogyan válik egyetlen, bizonytalan háttérű utalás a szakirodalom részévé, és miként kerül leírásra különböző módokon a vizsgálatban éppen hatályos látásmód(ok) alapján.

A másik, a trivium szakterületeit megelőző nagyobb egység kiegészítése, továbbgondolása a szerző Sylvester Jánosról szóló monográfiájának. Bartók itt azokat az újabb kutatási eredményeket ismerteti, melyeket munkája után publikáltak. A fejezet a friss megállapításokat Sylvester munkáinak keletkezési sorrendjében mutatja be, kiemelve a kritikátörténet számára fontos adalékokat. A szakirodalmi fejlemények összegzésével egyúttal a vizsgált korszakra is nagyobb rálátást biztosít. Ilyenek például a *corycaeus* kifejezés eredetét és lehetséges magyarázatait tárgyaló szakaszok. Az úgynevezett „besúgó diákok” feladata volt jelentést tenni azon tanulókról, akik a tanítás ideje alatt nem latinul, hanem anyanyelvükön szólaltak meg. Pozíciójuk a szerző véleménye szerint nemcsak a latin és a népnyelvek viszonyával, hanem a 16. századi anyanyelvi oktatás sokszor ambivalens helyzetével kapcsolatban is új információkkal szolgálhat. (116.) A ma ismert első rendszeres magyar nyelvtan, a *Grammatica Hungarolatina* utóéletének a szerző már 2007-es monográfiájában is külön fejezetet szentelt. Ehhez kapcsolódnak mintegy kiegészítésül a mű 18–19. századi sorsáról, megítéléséről és kibocsátásáról szóló további egységek. Különösen a Budai Ézsaiással kapcsolatos megállapítások szolgálnak izgalmas művelődés-

⁹ BARTÓK, „Nem egyéb...”, i. m., 57–85.

és tudomány-, illetve irodalomtörténeti vonatkozású adalékokkal. A *Grammatica Hungarolatina* történetének fontos állomása a munka Kazinczy Ferenc-féle kiadása, az ezzel kapcsolatos fejleményeket Bartók a 2011-ben Stemler Ágnessel közösen írt tanulmánya alapján itt is ismerteti.¹⁰ A mű 19. századi utóéletével kapcsolatos vizsgálataik alapján úgy tűnik, hogy az bár Kazinczy Ferenc gondozásában kétszer, 1807-ben és 1808-ban is megjelent, előbbit nem tekinthetjük teljes kiadásnak. Valószínűleg csak pár példány készülhetett belőle próbanyomat vagy korrektúra céljából, a kiadást Kazinczy átdolgozta, mielőtt a munkát szélesebb közönség elé tárta volna. Ez a szerzők meglátása szerint mind Sylvester János utóéletének kutatása, mind a Kazinczy-filológia szempontjából érdekes adalékkul szolgálhat.

Ahogy a kötet egészében, itt is előtérbe kerülnek az anyanyelv megítéléséhez és a szaknyelvi terminológia létrehozásához kapcsolódó adatok. Ezzel kapcsolatban Bartók felhívja a figyelmet egy Trencsényi-Waldapfel Imre nevéhez köthető megállapításra, mely a Sylvester-kutatásban eddig kevés figyelmet kapott. Eszerint Sylvester János sokat idézett megjegyzése,¹¹ melyben a képes beszéd és az egyszerű emberek beszéde között tapasztalható korrelációra utal, ókori párhuzammal rendelkezhet. Trencsényi-Waldapfel megállapítása szerint Cicero a *De Oratoréban* a *translatio* fogalmának magyarázata során szintén a közbeszédben való költői képalkotásra tesz utalást. (112.)

A könyv harmadik és egyben legtekintélyesebb terjedelemmel bíró fejezete a grammatikai és poétikai irodalom kapcsolatát dolgozza fel. Ez nem véletlen, hiszen ezekből nemcsak nyelvtudományi érdekeltségű adatokkal gazdagodhatunk, hanem a korabeli irodalmi gondolkodás nyomait is felfedezhetjük bennük. A forrásokból kitűnik: a grammatika, a retorika és a poétika számos esetben elválaszthatatlanul épül egymásra. (19.) Ahogyan arra Bartók már Sylvester-monográfiájában is utalt, a régiség gondolkodásában az írott szövegek vizsgálata során nyelvi szinten megragadható jelenségek szorosan összefüggtek a szövegek magyarázatával, értelmezésével, sőt a stiláris problémákkal is.¹²

A korszak grammatikai irodalma Bartók megállapítása szerint elsősorban a klasszikus stúdiumokhoz köthető. (119.) Ennek kapcsán a kötet ismerteti azokat a korabeli héber, görög, illetve legnagyobbbrészt latin grammatikákat, melyek hozzájárultak a nyelvi művelődés elősegítéséhez. Az így kirajzolódó európai tendenciákhoz kötődve mutatja be aztán a szerző a hazai vonatkozású, esetleg kiadású grammatikákat, illetve poétikákat. Ezek között elsősorban leíró jellegű nyelvtanokat és egyéb segédkönyveket említ. A fejezetek sorra veszik a korszakban megjelent műveket.

10 BARTÓK István, STEMLER Ágnes, *Mivel meglelt, most már tudjuk, hogy nincs: Kazinczy Ferenc 1807. évi Sylvester-kiadása*, MKSz 2011/1, 72–86.

11 „Íl ilyen beszídel naponkid való szólásában. Il ínekekben, kivált képpen az virág ínekekben, mellyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelisben, melly nem egyéb hanem magyar poesis.” *Új Testamentum*, ford. SYLVESTER János, Újsziget, 1541, RMNy 49 (Faksimile kiadása: *Új Testamentum*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1960 [Bibliotheca Hungarica Antiqua, 1], az idézett szövegrész: 16).

12 BARTÓK, „Nem egyéb...”, *i. m.*, 110.

A szakirodalomban leginkább ismert munkák mellett Bartók kiemelt figyelmet fordít olyan forrásokra is, melyek meglátása szerint eddig valamilyen okból kifelől háttérben maradtak. Ilyennek tekinthetjük Molnár Gergely kolozsvári tankönyvprogramját, melynek a szerző szerint egyik fő erénye, hogy olyan nyelvtani összefoglalókat tesz hazánkban is elérhetővé, melyek nemzetközi viszonylatban a legelterjedtebbnek számítottak. (141.) Kiadásainak érdekessége, hogy az általa kibocsátott tankönyvek a különböző nehézségi fokozatok szerint egymásra épültek. Molnár munkájának köszönhető, hogy a filozofikus nyelvszemlélet egyik legfontosabb képviselőjének, az angol Thomas Linacre-nek *De emendata structura Latini sermonis* című könyve megjelenhetett Kolozsváron. Bartók fontos meglátása, hogy Molnár azonban valószínűleg nem George Buchanan latin nyelvű fordítását dolgozta át, hanem a munka a sziléziai Johann Sager közvetítésével juthatott el hazánkba. (170–185.)

A német Leonhard Culmann személyének említése különösen figyelemre méltó érdeme a monográfiának. Ahogy azt a szerző kiemeli, a reformáció korának egyik legnépszerűbb szerzőjéről a magyar szakirodalomban mindeddig kevés szó esett, noha kifejezetten nagy szerepet játszott az anyanyelvi, német szakszókincs megalkotásában. A nevéhez elsősorban teológiai munkák, színművek és tankönyvek fűződnek. Grammatikái, különösen Donatus-átdolgozásai kiemelt figyelmet érdemelnek, hiszen azok magyar területeken is több alkalommal megjelentek. Culmann munkásságának, hatásának és utóéletének ismertetése mellett a könyv függelékében Bartók elérhetővé teszi a feltételezett vagy bizonyíthatóan a szerzőnek tulajdonított Culmann-kiadások listáját. (514–515.)

Bartók leírása szerint a korszak magyar irodalmi gondolkodásának folyamatai összhangban állnak a korabeli európai törekvésekkel. A népnyelvek egyre inkább felértékelődnek, elemeik a klasszikus nyelvek grammatikáiban is felfedezhetővé válnak. Az anyanyelv használatára vonatkozó adatokat a szerző a glosszák, szójegyzékek, szótártörödékek vonatkozásában is tárgyalja. A Sylvester-fejezethez hasonlóan itt is felhívja a figyelmet a korábbi időszakokban tapasztalható tendenciák folytatólagos jellegére, a magyar elméleti szaknyelv alakulására, amit a fent említett források példáin keresztül szemléltet. A kérdéskörhöz szorosan kapcsolódik a hazai anyanyelvű olvasás és írás elterjedésének, jelentőségének, oktatásának részletes ismertetése református, illetve katolikus vonatkozásokban egyaránt. A korszakban, ahogy arra a szerző rámutat, az olvasás- és írásoktatás mellett egyre fontosabbá válik a stiláris igényesség is a szövegalkotásban. Az általa felvonultatott példák a magyar nyelvű írásbeliség felemelésére irányuló törekvésekről tanúskodnak. Láthatjuk, hogy e célkitűzés, melyre a jelen kötet címéül szolgáló idézet is utal, s mely a későbbi századokban egyre határozottabban fogalmazódik meg, már a vizsgált korszakban jelentősen befolyásolta a hazai irodalmi gondolkodást.

A könyv negyedik fő egysége a retorikai irodalom világi és egyházi vonatkozásait tárgyalja. Bartók összefoglaló megállapítása szerint az európai gondolkodásban végbemenő lényeges változások hazánkban is éreztették hatásukat a vizsgált időszakban; a szerző az ókori, középkori gyökerekre visszanyúló elképzelések mel-

lett a humanizmus és a reformáció gondolatvilágát tartja meghatározónak a korszakban. Legjelentősebbekként azokat a kérdéseket említi, melyek az antik szerzők munkásságának a kereszténységgel történő összeegyeztetésére irányulnak. E vonatkozásban veszi sorra a fejezet Erasmus, Melanchthon munkásságának, illetve a hazánkban egyre inkább elterjedő, Molnár Gergely kompendiumával¹³ is kapcsolatba hozható ráimizmusnak a sajátosságait, külön kitérve a hazai vonatkozású szerzőkre, diskurzusokra, elméletekre és forrásokra.

Egyházi retorikák tekintetében Bartók kevésbé látja gazdagnak az 1530 és 1580 közötti időszakot, amit összegzésében a kereslet hiányával indokol. (437.) Megállapítása szerint a szerzők elméleti felkészültségével és gyakorlati módszereivel kapcsolatban leginkább a vallásos irodalom két műfaja, a prédikáció és az imádság szolgálhat támpontokkal, kritikátörténeti vonatkozású ismeretekkel. Ezeknek a megalkotása ugyanis a magasabban képzett egyházi értelmiség feladatkörei közé tartozik az adott időszakban, akik külföldi eredetű munkák segítségével tehettek szert tájékozottságra. A korszakot áttekintve Bartók ismertetése alapján kitűnik, hogy a retorikai szabályok sok esetben kevésbé tűnnek fontosnak a képviselt, a különböző keresztény felekezetek iránti elkötelezettséghez képest. A török terjeszkedés miatt kialakult háborús helyzet szembetűnően befolyásolja a korszak prédikációirodalmának alakulását. Az egyház, az oktatás és a nyomdák nehéz helyzete csaknem művelődési program létrehozására sarkallja a hazai szerzőket. (325–350.) Különösen érdekes adalékul szolgálnak a prédikáció műfajának szóbeli és írásbeli jellegére vonatkozó megjegyzések, valamint a *kérdezkedés* fogalmával kapcsolatos meglátások. Bartók leírása szerint ez utóbbi kétféleképpen is értelmezhető a 16. századi szövegekben, ez a szaktekintélyek megkérdezése mellett a katekizmusok tanításának kérdés-felelet formában való megjelenítését is jelentette. A fejezet második része az imádságszövegek megalkotásának módjaival, az imádság fajtáinak megkülönböztetésével és részekre osztásával foglalkozik részletesen. Utóbbi különösen a *Miatyánk* hazai magyarázatait és értelmezését illetően tekinthető lényegesnek. Bartók megállapítja, hogy az egyházi retorikai könyvekhez hasonlóan az imádság elméletét tárgyaló munkákról sem nagyon tudunk a vizsgált időszakban. Mindennek ellenére a magyar vonatkozású, az imádságszövegek megalkotására irányuló megállapítások vizsgálatából úgy tűnik, azok összhangban álltak az európai tendenciákkal.

A monográfiát a logikai irodalmat tárgyaló rövid fejezet zárja. A 17. század második harmadának kifejezetten nagy számú megjelenéseivel szemben¹⁴ a vizsgált időszak nem bővelkedik hazai vonatkozású forrásokban. A szerző valószínűsíti, hogy ebben az esetben is külföldről beszerzett kiadványok használata állhat a háttérben. Úgy látja azonban, hogy a hiányok ellenére e diszciplína is szolgáltat adalékokat a korszak irodalmi gondolkodásáról. Leírása szerint a szórványosan

13 *Erotematum dialectices libri tres, studiosis scholae Claudiopolitanae ex veterum et recentium dialecticorum praeceptis ad ediscendum propositi a Gregorio Molnar. Claudiopoli, Heltai, 1564–65 k., RMNY 202.*

14 BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, i. m., 101.

előforduló megjegyzések, továbbá a kevés hazai kiadású kézikönyv az arisztotelészi hagyomány megnyilvánulásait tartalmazza. Emellett feltételezi, hogy Molnár Gergely kompendiuma Ramus és követőinek logikai rendszeréhez is köthető: a munkában tárgyalt inventrix–iudicatrix-felosztásból a korszakban felvirágzó rávizmus hatásaira következtet. Bartók munkáját, előző írásaihoz hasonlóan, figyelemre méltó függelék zárja, amely egyszerűbb hozzáférést biztosít többek között olyan fogalmakhoz, meghatározásokhoz és kiadásokhoz, melyek meglátása szerint eddig a magyar diskurzusban háttérben maradtak.

A monográfia a feldolgozott anyagmennyiség nagysága ellenére könnyen áttekinthető. A könyvben érintett témák azonban, összefüggésben a tárgy szakirodalmi feldolgozottságával, változó mélységben kerülnek kifejtésre, amire a szerző több alkalommal is reflektál. Bár a bonyolult szakirodalmi kérdések részletes tárgyalásának, a komplex összefüggések regisztrálásának feladatát természetesen nem vállalhatja magára egyetlen monográfia, a hullámozó jelleg kétségkívül megnehezíti, hogy az olvasóban valóban átfogó kép alakuljon ki a vizsgált korszak irodalmi gondolkodásáról. Az elsőre szembetűnő egyenetlenségek ellenére mégis teljes képet kapunk. Ehhez nagyban hozzájárul a kötet tagolása, de az előre- és visszautalások is segítenek eligazodni az olvasóknak a korabeli nyelv- és irodalomszemléletről árulkodó dokumentumok között. Az egyes fejezetek és alfejezetek logikusan kapcsolódnak egymáshoz, befogadásukat összefoglalók könnyítik; így a kötet egységes ívet ír le, bemutatva az 1530 és 1580 közötti időszak irodalmi gondolkodásának legfontosabb fejleményeit.

Lovas Borbála

Egy erodált hagyaték realitása és a faggatózás jegyzőkönyve

PAP Balázs, *Sztemmák: Kéziratok és nyomtatványok a 16. századi magyar protestáns költészetben*, Bp., reciti, 2023.

Pap Balázs legújabb könyvét megrendítő és az olvasó figyelmét az első pillanattól megragadó mondatokkal kezdi. Ezekben a sorokban már körvonalazza a kötet témáját és a korpusz meghatározásával kapcsolatos problémákat is. A monográfia témája természetesen a szerző korábbi munkáit és jelenlegi kutatásait ismerve nem meglepő; tanulmányai és a 2014-ben kiadott *Históriák és énekek* című munkája lényegében már kijelölték az irányt. A Reciti gondozásában megjelent kötet elsősorban méretével és alakjával lepi meg az olvasót; a szinte album megjelenésű könyv formátumának megválasztása többek között a kiadványban nagy számban megtalálható táblázatok és ábrák alapján válik érthetővé, majd használata során szerethetővé is.

A *Sztemmák* a 16. század közepétől a végéig tekinti át a verses anyag válogatott részét, a felvetett problémákkal kapcsolatban leginkább a szövegváltozatok mikrofilológiai elemzésére fókuszálva. A korpusz megválasztásából eredően nyomtatványok és kéziratok egyaránt tárgyai a vizsgálatnak, a fennmaradt források tekintetében pedig valójában jócskán belelépünk a 17. századba is. A szerző ezen elemzésekkel nemcsak a szűkebb textológiai vizsgálatra koncentrál, de a szövegvariánsok és hordozóik közötti viszony, valamint a kéziratosság és a nyomtatványok közötti átjárhatóság tekintetében is részletes példákkal szolgál. Mivel a választott korpuszt illetően e kérdések már a korai kutatások során megjelentek, és azóta jócskán árnyalódtak, a kora újkori világi és vallásos irodalom olyan területeiről is érdemes áttekintenünk a potenciális kutatási irányokat és akár átemelnünk ezeket a lehetőségeket, ahol eddig a szövegek szorosabb tanulmányozásának homlokterébe csak különleges esetekben kerültek kéziratok a nyomtatott források mellé. Ki kell emellett egészítenünk e vizsgálatot, ahogy Pap Balázs is teszi, a művek oralitásban való megjelenése és írásbeliséghez való kötöttsége, utóbbival kapcsolatban pedig a másolással való terjedés és az e folyamathoz kapcsolható szövegalkulás vizsgálatával is.

A kötet két nagyobb részből áll, elkülönítve két egészen más karakterű, a vizsgálat során mégis sok szálon összekapcsolódó szövegtörzsek darabjait. A *Líra* című fejezet elsőként a váradi énekeskönyvhöz (1566) köthető szöveghagyományozódást vizsgálja, majd egy szerző, Batizi András munkáinak nyomtatott megjelenései felől tekinti át az énekeskönyvek anyagának bővülését. A következő vizsgált téma az

RMNy 429-es kötet, vagyis az 1579-ben megjelent debreceni református énekeskönyv, melynek énekanyagát a korábbi és későbbi kiadások tükrében is áttekinti a könyv, kiemelt figyelmet fordítva egyes zoltárookra. A szerző ezt követően a zoltárappendixeket és (egy külön alfejezetben, de szorosan az előbbiekhöz kapcsolódva) az akrosztichonokkal kapcsolatos kutatásokat ismerteti gazdag példaanyaggal – ezúttal Sztárai Mihály munkáinak kontextusában.

A terjedelmében karcsúbb, *Epika* címet viselő rész erősen válogatott anyagot, így a Hoffgreff-énekeskönyvben és Bornemisza Péter *Énekek három rendbe* című kötetében hagyományozódó, 17. századi kéziratokban is fellelhető bibliai históriákat vizsgálja. Az elemzések során Dobai András, Bornemisza Péter, Batizi András, Tolnai György, Dézsi András, Pesti György, Nagybáncai Mátyás, Szeremlyéni Mihály, Sztárai Mihály, Baranyai Pál és Kákonyi Péter munkáival, ezek kéziratossal forrásaival és a lehetséges sztemmákkal, valamint Ilosvai Selymes Péter *Petrovay-énekeskönyv*-ben is fennmaradt *Toldijával*, továbbá a *Kuun-kódex* szerkezetével foglalkozik.

A kötet címében is szereplő és minden egyes téma esetében megjelenő sztemmák két csoportra oszthatók a művek vizsgálata szempontjából. Az egyik csoport szorosabban a históriákhoz köthető. Ezekben az esetekben a szerző az egyes művek szövegtörténetét, a különböző kéziratossal és nyomtatott változatokban felbukkanó szövegvariánsok egymáshoz való viszonyát vizsgálja. Az énekeskönyvek esetében azonban nem az egyes szövegek, hanem a teljes kötetek egymáshoz és szöveggyománnyhoz való viszonyát tárgyalja a sztemmák megrajzolásakor vagy pontosításakor. Bár ahogy maga Pap Balázs is megjegyzi és a Batizi-fejezetben példákön is megmutatja: utóbbi esetben is szükség lenne a művenkénti sztemmára, főleg néhány kiemelt szerző esetében.

A *Lira* első fejezetében a jól ismert gyülekezeti énekeskönyvek kapcsán Pap talán legizgalmasabb eredménye, hogy a csak töredékesen ránk maradt, Melius Péter-féle debreceni kiadás (1562–1563 körül) sokkal nagyobb hatást gyakorolhatott az 1566-os váradi énekeskönyvre, mint eddig gondoltuk. Vagyis Huszár Gál 1560–1561-ben kiadott énekeskönyvének anyagától való eltérések nem a szerkesztői kreativitás és a végtelen számú (mára már természetesen ismeretlen) kézirat (és esetleg nyomtatvány) kreatív felhasználásának ad hoc eredményei, hanem két, nyomtatásban rögzített énekanyag összedolgozásának lenyomata. Ha Pap Balázsnak igaza van, és a Huszár Gál-, illetve Melius-féle énekeskönyvek anyagának fésűs összerendezésének lehetünk tanúi a forrásait szorosan követő szerkesztő-nyomdász által összeállított váradi kiadványban, komolyan fontolóra veendő az általa felsorakoztatott, mikrofilológiai példákkal alátámasztott érvek a szövegváltozatok megítéléséről. Ezek a megfontolások pedig nemcsak ezzel a szövegcsoporttal, hanem sok más 16. századi, a kutatások során rendre ellentmondásos eredményeket mutató korpusszal kapcsolatban relevánsak lehetnek. Érdeemes lesz bevonni az elemzésbe a Pap által használt módszereket a nyelvjárási és hangjelölési jellegzetességek számbavételétől kezdve a szerzőségi kérdéseken át a kötetkompozíció vizsgálatáig.

Pap Balázs maga is továbbviszi e kérdéseket, és a későbbi fejezetekben az énekeskönyvek sztemmájához vissza-visszatérve, azt módosítva mutatja be egyes szer-

zőkre és kötetekre fókuszáló vizsgálódásait. Elsőként a Batizi András nevéhez köthető verses munkák közül azzal a kilenc darabbal foglalkozik részletesen, melyeket a korabeli hagyomány vagy a későbbi kutatás Batizinak tulajdonít, de a művek szövegében nincs a szerző expliciten megnevezve. Bár Pap az összes választott mű esetében számba veszi a legfontosabb forrásokat, megállapításai főleg arra vonatkoznak, hogy mely énekeskönyvek nem közvetítenek későbbi kiadások irányába, vagyis hol kell más forrással számolnunk, és hol hal el a hagyomány egy bizonyos ponton, illetve a kötet korábbi fejezetében közölt Schulek Tibor-féle sztemma hogyan finomítható tovább. Végül a Szegedi Lajoshoz kötött 51. zsoltárt és az 1593-as bártfai kiadást vizsgálja meg részletesebben, ami alapján az énekeskönyvek kapcsolata szintén módosítható.

Az 1579-es debreceni énekeskönyvvel és az énekeskönyvek végére kerülő, az anyagbővítést szolgáló gyakran vegyes anyaggal kapcsolatban Pap bemutatja, hogy milyen következtetéseket vonhatunk le akkor, ha a tárgyalt énekeskönyvet nem mint az 1570-es kötet elakadó továbböröklődését vizsgáljuk. Az 1579-es kiadvány inkább tűnik a korábbi debreceni kiadásokat felhasználó, a Huszár Gál- és a Melius-féle énekeskönyvből is merítő, a szövegein kreatívan alakító szerkesztő által összeállított kötetnek, amely nem a későbbi debreceni hagyományozódásba, hanem – bizonyos részeiben – a bártfai énekeskönyv kiadásának aktív hagyományába épül be.

A következő fejezetben Pap visszatér az egy szerző munkáit középpontba állító vizsgálathoz, a korszak egyik legtermékenyebb szerzőjét, Sztárai Mihályt választva tárgyal. Bár az életművel kapcsolatban általános következtetéseket nem von le, részletesen bemutatja azokat a munkákat, melyek esetében Sztárai szerzősége nem megingathatatlanul egyértelmű. Végigveszi az elemzett szövegek értelmezési lehetőségeit, nyomtatásban való megjelenésüket és a lehetséges vagy valós kézíratos hagyományt, az életmű más darabjaihoz vagy más kortárs munkához való kapcsolatukat. Majd a fejezetcímben is említett zsoltárappendixek ürügyén a Sztárai-szövegekkel kapcsolatban tárgyalja az énekeskönyvek szöveghagyományban elfoglalt helyét, Sztárai zsoltárparafrazálási szokásait, szóhasználatát, a szisztematikus krisztianizálást. Eddig nem közölt zsoltárszövegek több változatban való közreadásával bővíti a vizsgálható korpuszt, valamint egy újabb – S. M. monogrammal ellátott, korábban Siklósi Mihálynak tulajdonított – verset köt Sztáraihoz.

Az *akrosztichonokról* címet viselő fejezetben Pap Balázs gazdag példatárát vonultat fel. A korábbi fejezetben tárgyalt Siklósi–Sztárai-viszony összefüggésében és egy másik vers szerzőségének kérdése kapcsán felvázolja, milyen esetekben mutathatók ki az akrosztichon kialakításának technikai jellemzői, érhetőek tetten szándékolt vagy szándékolatlan változtatások, és mikor árulkodik a versek írásának, valamint terjedésének részleteiről maga az akrosztichon szövege.

Az *Epika* a nyomtatott hagyománytól és a felekezeti énekektől részben távolodva új témákra tér át. Az első fejezet a bibliai históriák 17. századi kéziratokban fennmaradt változataira koncentrál. Pap egyik fő kérdése választott korpuszával kapcsolatban, hogy milyen eredményekre juthatunk a kéziratok vizsgálatakor, hogyan kapcsolhatók e kéziratok a 16. századi nyomtatott hagyományhoz, továbbá

változhat-e a szövegváltozatok megítélése a vizsgálatok alapján. Bár Pap szerényen utal rá, hogy a fejezet olvasói kinszenvedéssel vergődhetnek csak át szövegkritikai jegyzet jellegű elemzésein, a korpusz tanulmányozói számára gazdag példatárat vonultat fel a kéziratok kapcsolatának jellemzésével és a szemmarajzokkal, felhívva újra a figyelmet arra, hogy e sok tekintetben elhanyagolt szövegcsoport vizsgálatakor szintén nem kell eltűnt kéziratok és a szóbeli hagyomány misztikus hálójába gabalyítani a fennmaradt forrásokat, hanem az ismert nyomtatványokat kell legfőbb szövegközvetítőkként kezelni.

Ilosvai Péter *Toldijának* elemzésekor két nyomtatvány és a *Petrovay-énekeskönyv* szövegváltozatai feszülnek egymásnak. Pap részletesen mutatja be, hogyan kezeli a későbbi kutatás a kéziratot, és milyen következményei vannak a túlértelmező és az irodalmi kánon más műveiben öröklődő, az irodalomtörténeti vizsgálatok eredményeivel nem összhangban lévő, viszont elterjedt motívumok textológiai munkára való visszahatásának.

Az utolsó fejezetben végleg a kéziratok források felé fordulva Pap a *Kuun-kóde*xről közöl rövid elemzést. Érdeklődését többek közt az is táplálja, hogy az egyik legrejtélyesebb kora újkori forrásunk sok másolói kéz által összeállított, heterogén kézirat, melyben epikus költeménytől kezdve zsoltárparafrázisokon és egyéb vallásos énekeken át a titkosírásig gazdag anyag található. A szerző fő kérdése azonban az, hogy hogyan nézhetett ki eredetileg a ma kevert lapsorrendben bekötött kódex, és ez az eredeti szövegrend milyen következtetésekre vezetheti a vizsgálódót, az egyes másoló kezekhez köthető egységek miről árulkodnak.

A sűrű és adatgazdag szövegű *Sztemmák* nemcsak azért érdekes és hasznos olvasmány, mert a korábbi, a kiadásokkal, szerzőséggel, szövegváltozatokkal és szövegleszármazással kapcsolatos, néha zsákutcába, néha rossz következtetésre, sokszor egymással gyökeresen ellentétes megoldásokra jutó kutatásokat, elemzéseket, megállapításokat részletesen és szemléletesen mutatja be. Főképp azért figyelemre méltó, mert ahelyett, hogy minden feltett kérdésre végleges választ kínálna lezárt kutatásokat bemutatva, továbbvezeti az évtizedes, sokszor évszázados elméleteket, alternatív, néha egészen új megoldásokat kínálva a felmerülő filológiai és textológiai problémákra. Az elemzések során a szerző rávilágít a bizonytalanságokra, hibákra, apró előrelépésekre, máskor viszont arra is, hogy elődei éleslátása utat mutathat nekünk még azokban az esetekben is, ahol az elméletek megfogalmazása idején még nem álltak a kutatók rendelkezésére az azóta előkerült és az elméleteket igazoló vagy cáfoló nyomtatványok, nyomtatványtöredékek és kéziratok. Az egyes szövegekről megfogalmazott elméletek pedig kiterjeszthetők más szövegekre, vagy akár nagyobb korpuszra is. Pap már kötete elején hangsúlyozza, hogy a bizonytalan kérdéseket a maguk bizonytalanságában kell látnunk, és a túlságosan lezárt, tetszeztős, nagyívű, ám többször pontos adatokkal nem alátámasztható, számos esetben kritika és további kutatások nélkül továbböröklődő elméleteket át kell gondolnunk, sőt, gyakran meg kell kérdőjelezünk. Ez a nyitottság és felszabadító lezáratlanság új és sokszor gyümölcsözőbb, a tudományos diskurzus szempontjából produktívabb irányba vezetheti el a további kutatásokat. Ebből a szempontból érdemes

megemlíteni például a művek kényszerű (nevesített vagy névtelen) szerzőhöz kötését és az ehhez kapcsolható, a szövegtörténeti eredményekben feltűnő anomáliákat, a bizonytalan adatokon alapuló, ám a hagyomány által megkötött szemtmákat, a kéziratos korpusz másodrangú forrásként való kezelését, a mikrofilológiai részletek felületes számbavételét. Ezek a gondolatok ráadásul nemcsak a verses históriák és az egyházi énekek esetében, hanem más területeken, így a hasonló nehézségekkel küzdő prédikációs irodalommal kapcsolatban is figyelembe veendő és megfontolandók. Az elemzett korpusz a kötet olvasója számára azért is sok tanulsággal szolgál, mert jól mutatja, hogy az irodalom-, egyház- és akár művelődéstörténeti vizsgálódások során a 16. század irodalmi törekvéseiről és irányvonalairól szóló teljesebb kép kialakításához a kutatás fő sodrába nem elég hangsúlyosan beemelt szerzői életrajzok és szövegtörzsek jóval nagyobb figyelmet érdemelnek akár részkérdések tisztázásakor is.

Néhány szóban érdemes kitérni a *Szemtmák*ban található táblázatokra, melyek a főszöveget nemcsak vizuálisan kiegészítik, de lényegében elengedhetetlenek a gondolatmenet szempontjából, és rendszerint a szöveges kifejtésnél részletesebben beszélnek az adott témáról. A leginformatívabbak ezek közül talán az apró filológiai problémákra összpontosító, a szöveg-hagyományozódás kérdését tárgyaló összehasonlító szövegtáblázatok, melyek mindkét nagyobb fejezetben végigkísérik az elemzéseket, és megkönnyítik az olvasók számára a konkrét szöveghelyekkel kapcsolatos problémák megértését. A szintén gyakran felbukkanó, a kódexek szerkezetét a műcímek rendszerezésével szemléltető táblázatok átfogóan is bemutatják az elemzett korpuszt. E táblázatok kis hibája, hogy nincsenek a kötet egészében összehangolva, így más oszlopban jelenik meg a szerzők és a másolók neve, a művek címe, egyes esetekben az incipit és egyéb adatok, néha a kódexre vonatkozó oldalszámokkal, RPHA-számokkal, a forrásban, antológiában való megjelenés vagy az önálló kiadás darabszámának adataival kiegészítve. Aki foglalkozott már az e kötetben vizsgált korpuszal, tudja, hogy nagyon nehéz dolgozni ezekkel a sokszínű és nehezen összehangolható szövegcsoportokkal. Emiatt is tette volna a monográfiát még inkább izgalmassá az egységes táblázatkezelés és a jobb összehasonlíthatóság. A mellékleteket kiegészítik természetesen a szemmarajzok, a részletesebb szövegsorrendet és szövegöröklődést vizuálisan is megjelenítő rajzos táblázatok, valamint az elemzett énekeskönyvekben szereplő zsoltárfordítások öröklődéséhez kapcsolódó áttekintés.

A problémáknak nemcsak a megértése és átgondolása fontos, hanem, ahogy Pap Balázs többször akarva-akaratlanul utal is rá, e problémák továbbgondolása is. Ez vezetheti el a kutatást a régi magyar verses szövegemlékek korpuszával kapcsolatos elképzeléseink újrendezéséhez. Emellett új, tudományos igényű kiadások tervezéséhez és készítéséhez az előmunkálatokként is értelmezhető elemzések lehetnek az alapkövek. A kötet tökéletes elmélyült, a gondolatmenetek között ugráló vagy akár gondolatébresztő olvasásra is. Bár a jegyzetelési mód minduntalan lapozgatásra kényszeríti az olvasót, kárpótolják ezért a munkáért a hajszálpontos fókuszú elemzések és példaanyagok. A könyvet olvasva remekül kirajzolódnak mind az elmúlt

évek, évtizedek kutatásai, mind a Pap-életmű kapcsolódásai és fókuszpontjai. Nem egy zsebkönyvet tarthatunk a kezünkben, de ha együtt is sóhajtunk a szerzővel és kutatótársaival, hangsúlyozzuk, hogy érdemes és a kora újkori verses szövegekkel foglalkozók számára kötelező is e könyvet forgatni, mely mindenképp a 2023-as év fontos kiadványa.

ASZTALOS VERONKA ÖRSIKE

A norvég irodalom szerepe az *Élet* című lap modernizálási programjában

Az *Élet*: irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági folyóirat (1891–1895) nem tartozik a legismertebb 19. századi sajtótermékek közé, noha programjában határozottan a magyar kultúra és társadalom fejlődését, megreformálását tűzte ki célul. A hasábjain megjelent változatos írásokon keresztül megismerhetjük a hazai irodalmi modernségnek azt a sajátos oldalát, amelynek lényege a nemzeti vonások megőrzésének és a külföldi minták hasznosításának ötvözéséből állt. Jelen tanulmány az *Élet* általános bemutatásán, a róla kialakult véleményeken és saját önmeghatározásain keresztül elemzi ezt a szerepet, különösen figyelve arra, hogy a norvég irodalomnak – leginkább pedig Henrik Ibsennek – milyen hatása volt a szerkesztők munkájára, modern irodalomról kialakított elképzelésére.

The Role of Norwegian Literature in the Modernization Program of the *Élet* Magazine

The *Élet* [Life]: literary, artistic, social and economic magazine (1891–1895) is not among the best-known press products from the 19th century, although one of the clearly defined goals of its program was the improvement and reformation of Hungarian culture and society. Through the diverse writings published on its pages, a peculiar side of Hungarian literary modernity can be discovered, whose essence was the simultaneous preservation of national features and the utilization of foreign models. The present study analyses this role through a general overview of *Élet*, an account of the emerging opinions about it, and the periodical's own self-definitions, paying particular attention to the influence that Norwegian literature – especially Henrik Ibsen – had on the work of the editors and on their conceptions of modern literature.

RÉTFALVI P. ZSÓFIA

„A múlt visszhangja most is suttog ott...”

Petőfi Sándor és Madách Imre *Tündérialma*

A tanulmány célja Petőfi Sándor és Madách Imre azonos, *Tündérialom* című költeményének és drámatörredékének vizsgálata. A két szerző együttes tárgyalásának apropóját általában a közös születési évforduló adja. A tanulmány egyrészt amellel foglal állást, hogy a poétikai hatások figyelembevételével jelentősebb párhuzamok válnak láthatóvá, melynek révén Madách alkotói módszerére is rálátást nyerhetünk.

Másrészt Madách utolsó, töredékben maradt művének és értekezéseinek (*Eszmék Léliáról; Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása*) vizsgálatával kirajzolód-
nak a torzóban maradt – *Az ember tragédiáját követő* – költészeti koncepciójának
kezdeményei is.

“The echo of the past are still whispering there...”

Sándor Petőfi's and Imre Madách's *Fairy Dream*

The present study sets out to examine the poem and the dramatic fragment of the same
title, *Tündérralom (Fairy Dream)* by Sándor Petőfi and Imre Madách, respectively. The
two authors are usually discussed together because of their common birth anniversary.
The study argues, on the one hand, that by taking into account the poetic influences,
more significant parallels become visible, which also give us an insight into Madách's
creative method. On the other hand, an examination of Madách's last, fragmentary
work and essays (*Eszmék Léliáról; Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása [Reflec-
tions on Lélia; The Combined Impact of Aesthetics and Society]*) also reveals the vestiges of
his poetic conception – after *The Tragedy of Man* – which remained in torso.

BARTÓK ISTVÁN

„Az Anyaszentegyházban bévött szokás szerént”

Adalékok a magyar egyházi retorika korai történetéhez

A dolgozat középpontjában egy Kopcsányi Márton által szerkesztett perikopáskönyv
(1616) egyik részlete áll. Kopcsányi rövid útmutatást közöl a prédikátorok számára.
Sokban támaszkodik Telegdi Miklós korábbi (1577) hasonló megjegyzéseire. Az
ilyen előírások igazolják, hogy a korábbi változatos szövegalkotási eljárások retorikai
szempontok figyelembevételével fokozatosan közeledtek az egységesítés felé.

“According to the custom of the Mother Church”

Contributions to the Early History of Hungarian Ecclesiastical Rhetoric

This paper focuses on a specific part of the book of pericopes (1616) edited by Már-
ton Kopcsányi. Kopcsányi gives brief instructions for preachers. He relies heavily
on earlier similar notes by Miklós Telegdi (1577). Such prescriptions prove that the
diverse earlier textual procedures gradually converged towards unification, taking
account of rhetorical considerations.

ZSUPÁN EDINA

Kisműfajok találkozása Janus Pannoniusnál

A mese poétikai elemei a prózafordításban

Janus Pannonius nagyfokú műfaji tudatossággal fordította le Plutarchos *Királyok és hadvezérek bölcs mondásai* című munkáját görögről latinra. A latin változat stiláris koherenciája éppen ennek a tudatosságnak s az ebből fakadó következetességnek köszönhető. Egyben autentikus módon és formában adta vissza a görög apophthegmát latinul. A tanulmány arra mutat rá, hogy az elkészült fordítás stíluspalettáját rokon kisműfajok poétikai jellemzői is színezik, közülük az antik mese hatásával foglalkozik. Janus részéről a meseelemek használata nem jelent stílustörést, sőt, éppen az eredetihez való hűségről árulkodik, hiszen a görög apophthegma is ötvözi a rokon kisműfajok sajátosságait.

Meeting of Minor Genres at Janus Pannonius

Poetic Elements of the Fable in the Prose Translation

An elevated awareness of style can be observed in the attitude of Janus Pannonius in his translation of Plutarch's *Apophthegmata regum et imperatorum* from Greek into Latin. For that very reason was he able to deliver a Latin version with outstanding stylistic coherence. At the same time, he gave back the Greek apophthegm in Latin in an authentic manner and form. The study shows that the style of Janus' text has been coloured by poetical patterns of related literary genres as well: of which the present inquiry focuses on the ancient fable and its impact on the style of the Latin version. Using the characteristic elements of the fable does not lead to a stylistic incongruity in Janus. On the contrary, it reveals a great fidelity to the original Greek text, which also contains elements from related genres.

A Verso 2024/1 szerzői

ASZTALOS VERONKA ÖRSIKE (1996): az SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója, a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem Színház és Multimédia Kutatóintézetének tudományos segédmunkatársa

RÉTFALVI P. ZSÓFIA (1994): a PTE Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola hallgatója

BALÁZS MIHÁLY (1948): a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalmi Tanszék professor emeritusa

BARTÓK ISTVÁN (1955): a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet nyugalmazott tudományos tanácsadója, az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport tagja

ZSUPÁN EDINA (1973): a HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport tudományos kutatója

HORVÁTH MARGARÉTA (1997): a PTE Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola hallgatója

LOVAS BORBÁLA (1982): az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Régi Magyar Irodalom Tanszék egyetemi adjunktusa

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADA-
LOMTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV- ÉS IRODA-
LOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KLASSZIKUS IRODALOM-
TÖRTÉNETI ÉS ÖSSZE-
HASONLÍTÓ IRODALOM-
TUDOMÁNYI TANSZÉK